

Το παιχνίδι ανάμεσα στο «εδώ» και το «αλλού»

ΤΑ ΤΣΕΛΙΓΚΑΤΑ ΚΑΙ ΟΙ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΡΒΑΝΙΤΟΒΛΑΧΩΝ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΩΝ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Ελευθέριος Π. Αλεξάκης*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Οι μετακινήσεις των ανθρώπων ανάμεσα σε διαφορετικές χώρες, που έχουν πάρει τεράστιες διαστάσεις τα τελευταία χρόνια, δεν είναι εντελώς νεότερο φαινόμενο. Ορισμένες οικονομικές δραστηριότητες ήταν πάντα συνδεδεμένες με μακρινές διαδρομές που κάλυπταν μεγάλη γεωγραφική έκταση. Αναφέρω το εμπόριο και τη νομαδική ή ημινομαδική κτηνοτροφία, που πολλές φορές συνδέονται μεταξύ τους. Στο άρθρο αυτό εξετάζονται οι μετακινήσεις των Αρβανιτόβλαχων ημινομάδων κτηνοτρόφων της Ηπείρου, οι οποίοι παλαιότερα ήταν οργανωμένοι σε τσελιγκάτα 1000-5000 ζώων και μετακινούνταν ανάμεσα στη σημερινή Αλβανία και την Ελλάδα. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στην οργάνωση των τσελιγκάτων καθώς και στις επιπτώσεις των συνοριακών και των πολιτικών μεταβολών (ίδρυση ανεξαρτήτων κρατών, αλλαγές καθεστώτων κ.τ.λ.).

The Shepherd Cooperative Groupings and the Pastoral Transhumance of the Arvanitovlachs in Epirus

Eleftherios P. Alexakis

ABSTRACT

The phenomenon of people moving from one country to another, which has increasingly grown during recent years, is not entirely new. Specific economic activities have always been related to long-distance travel covering a large geographical area. Let us mention commerce and nomadic or semi-nomadic pastoralism, as they are often interrelated. In this article the pastoral transhumance of the Arvanitovlachs in Epirus is examined. In the past, they were organized into shepherd cooperative groupings (*tseligata*) of 1000-5000 animals and used to transhume between the area covered by Albania and Greece today. Special reference is given to the organization of these shepherd cooperative groupings as well as the effects of political or borderline changes (founding of independent nations, changes of regime etc.).

1. Χώρος και ιστορία

Το θέμα που θα αναπτύξω σε αυτή τη μελέτη έχει σχέση με τα τσελιγκάτα και τις μετακινήσεις, κυρίως διασυνοριακές, μιας ομάδας κτηνοτρόφων της Ηπείρου. Πρόκειται για τους ημινομάδες κτηνοτρόφους του Κεφαλόβρυσου (πρώην Μετζιτιέ) Πωγωνίου, οι οποίοι είναι γνωστοί και ως Αρβανιτόβλαχοι. Το χωριό αυτό, που βρίσκεται στο ΒΑ άκρο της Επαρχίας Πωγωνίου και αποτελεί

* ΚΕΕΑ Ακαδημίας Αθηνών, e-mail: alexakisethol@hotmail.com.

σήμερα την πρωτεύουσα του Δήμου Άνω Πωγωνίου, είναι το μεγαλύτερο από άποψη πληθυσμού (1042 μόνιμοι κάτ. κατά την απογραφή του 2001) και το σημαντικότερο οικονομικό/εμπορικό κέντρο της περιοχής. Σε αυτό έρχονται να ψωνίσουν από τα γύρω ελληνόφωνα χωριά. Τα άλλα σημαντικά πληθυσμιακά και εμπορικά κέντρα του Πωγωνίου είναι το Δελβινάκι και η Πωγωνιανή.

Ειδικότερα, στο Κεφαλόβρυσο υπάρχουν τρία σουπερμάρκετ με οπωροπωλεία, από τα οποία το ένα ανήκει στον Γεωργοκτηνοτροφικό Συνεταιρισμό, δύο περίπτερα, τέσσερα κρεοπωλεία, ένα ζαχαροπλαστείο, ένα χρωματοπωλείο, δέκα καφεενεία-ψησταριές, ένα καφεενείο-καφεκοπτείο, μια τράπεζα, ένα φαρμακείο, ένα συνεργείο αυτοκινήτων, ένα μαγαζί ηλεκτρολογικών, δύο φούρνοι, δύο εμπορικά, αστυνομικό τμήμα, ταχυδρομείο, δημοτικό σχολείο, παιδική χαρά, που έφτιαξε η αδελφότητα, Πολιτιστικός Σύλλογος. Υπάρχουν επίσης δύο εκκλησίες μέσα στο χωριό (Παναγίας, Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης) και μία έξω (Προφήτης Ηλίας). Ακόμα, ένα φροντιστήριο ξένων γλωσσών που άνοιξε πρόσφατα. Υπάρχει στο χωριό κεντρική πλατεία με πλάτανο, όπου γίνονται τα πανηγύρια, και στον ίδιο χώρο το ηρώο των πεσόντων.

Ποιοι είναι όμως αυτοί οι κτηνοτρόφοι; Η ομάδα που θα μας απασχολήσει είναι δίγλωσση. Εκτός από τα ελληνικά μιλάει και ένα αρχαϊκό ιδίωμα βλάχικης (λατινογενούς) γλώσσας, που διαφέρει σημαντικά από το ιδίωμα των Βλάχων της Πίνδου, το οποίο οι κάτοικοι του Κεφαλόβρυσου αποκαλούν μετσοβίτικο. Παλαιότερα μιλούσαν και την αλβανική, την οποία σήμερα μόνο πολύ ηλικιωμένοι μπορούν να τη χρησιμοποιήσουν. Οι Βλάχοι αυτοί ονομάζονται ειδικότερα «Μετζιτιώτες» (*Μιτζιντόνι*, στο βλάχικο τοπικό ιδίωμα).

Η καταγωγή τους, σύμφωνα με την παράδοση, είναι από τη Βόρειο Ήπειρο, και συγκεκριμένα από την πόλη Φράσαρη της περιοχής Πρεμετής, γι' αυτό και η ομάδα είναι γνωστή και ως Φρασαριώτες Βλάχοι (Αλεξάκης 1995α: 152, 2001β: 165), αν και στη γενική σύνθεση του πληθυσμού του χωριού περιλαμβάνονται Αρβανιτόβλαχοι και από άλλα χωριά της Βόρειας Ηπείρου (Αλεξάκης 1998-1999: 145). Το «πηγαϊνέλα» άλλωστε στην άλλοτε ενιαία Ήπειρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν μόνιμη τακτική. Άλλοι Βλάχοι που μιλούν παρόμοιο ιδίωμα στη Βόρειο Ήπειρο είναι οι Κολωνιάτες, ονομαζόμενοι έτσι από την περιοχή της Κολωνίας, όπου ήταν εγκαταστημένοι. Οι πολιτισμικές διαφορές των δύο αυτών ομάδων δεν είναι πολύ μεγάλες, μάλιστα συνάπτουν γάμους μεταξύ τους. Οι Κολωνιάτες μόνο θεωρούνται πιο πολεμικοί από τους Φρασαριώτες Βλάχους.¹

Η εγκατάσταση των Φρασαριωτών Βλάχων στο σημερινό Κεφαλόβρυσο χρονολογείται από το 1853 (στην πραγματικότητα είναι παλαιότερη, ίσως από το 1834, Αλεξάκης 1998-1999) και αποδίδεται στην προσπάθεια του σουλτάνου Αβδούλ Μετζίτ (από αυτόν και το όνομα Μετζιτιέ) να αποκαταστήσει τους κτηνοτρόφους αυτούς, οι οποίοι παλαιότερα, όπως υποστηρίζουν οι ίδιοι, ήταν εγκατεστημένοι στο βουνό Νεμέρτσικα ή Ντούσκο (αρχαία Μερόπη), και συγκεκριμένα στη λεγόμενη Παλιόχωρα, της οποίας τα ερείπια σώζονται μέχρι σήμερα σε υψόμετρο περίπου 1000 μ.² Το «φιρμάνι» για τα δικαιώματά τους σε επτά βουνά (βοσκοτόπους), σύμφωνα με την παράδοση, ήταν χαραγμένο σε «μπακίρι», το οποίο κάποιος πούλησε για ένα φορτίο καλαμπόκι (πρβλ. Αλεξάκης 2001γ). Ιστορικά φαίνεται ότι οι συγκεκριμένοι Βλάχοι είχαν πολύ στενές σχέσεις με τον Αλή Πασά και οι Τούρκοι τούς θεωρούσαν συνεργάτες του (Αλεξάκης 2001α, 2001γ). Αυτός ήταν ο λόγος για τον οποίο πολλούς από αυτούς τους εγκατέστησαν μόνιμα την ίδια περίπου περίοδο στην περιοχή του Αγρι-

1. Μια τρίτη γνωστή ομάδα από την ίδια περιοχή είναι οι λεγόμενοι Καστρινώτες Βλάχοι, προερχόμενοι από το χωριό Καστρέτι. Οι Βλάχοι αυτοί έχουν σχέσεις με τους Φρασαριώτες –έχουν γίνει μερικοί γάμοι με αυτούς– αλλά όχι τόσο στενές όσο με τους Κολωνιάτες. Οι Κολωνιάτες τούς ξεχωρίζουν, θεωρώντας τους ανθρώπους του Κάστρου, ενώ τους εαυτούς τους ανθρώπους του βουνού.

2. Ο Λαμπρίδης αναφέρει ότι ο Αλή Πασάς δημιούργησε ή βοήθησε να δημιουργηθεί στη θέση αυτή ένας μόνιμος οικισμός νομάδων, που πρέπει να ήταν Αρβανιτόβλαχοι. Γίνεται λόγος για 650 οικογένειες (Λαμπρίδης 1888: 10). Προσωπικά πιστεύω ότι θερινές κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις (βλάχικες κατοίνες) πρέπει να υπήρχαν εκεί από παλαιότερα, αν δεχτούμε τη διαδικασία ανάπτυξης των ορεινών κοινοτήτων με σταθεροποίηση των πρόχειρων αυτών εγκαταστάσεων (Trifunovski 1963, Γούναρης & Κουκούδης 1997: 99). Το ενδιαφέρον σε αυτή την περίπτωση είναι ότι πρόκειται για Αρβανιτόβλαχους που παρουσιάζονται να δημιουργούν μια σταθερή ορεινή κοινότητα, ανάλογη ίσως με τα βλαχοχώρια των ημινομάδων της Πίνδου (Σαμαρίνα, Φούρκα, Μέτσοβο κ.ά.). Το συγκεκριμένο γεγονός μπορεί να δηλώνει την τάση των κτηνοτρόφων αυτών για εδραίωση και ανάπτυξη σταθερών ορεινών οικισμών και κοινοτήτων και της μετατροπής τους από νομάδες σε ημινομάδες (Κουκούδης 1999: 169).

3. Αυτό γινόταν κάθε οκτώ ημέρες το καλοκαίρι, από τον Απρίλιο ως το φθινόπωρο που πρέπει να ζευγαρώσουν τα ζώα, και είχε τη σκοπιμότητά του. Τα ζώα έχουν ανάγκη από το αλάτι για να πίνουν νερό, να τρώνε και να έχουν διάθεση για ζευγάρωμα, το οποίο οι κτηνοτρόφοι επιθυμούσαν να γίνεται μια ορισμένη περίοδο που θα τους διευκόλυνε στις μετακινήσεις τους. Οργάνωναν δηλαδή το ζευγάρωμα με τέτοιον τρόπο ώστε οι γέννες να γίνονται το χειμώνα μετά από την κάθοδο στα χειμαδιά, δηλαδή μεταξύ Νοεμβρίου και Ιανουαρίου, και με εμφανή προσπάθεια ώστε η κρεατοπαραγωγή να φτάνει στο μέγιστο στις γιορτές των Χριστουγέννων και του Πάσχα (Chang 1993: 694). Συνήθως τα ζώα γεννούσαν μια φορά το χρόνο. Οι γίδες μπορούσαν να γεννούν και δύο, αλλά εξατλούνταν, και οι κτηνοτρόφοι αυτό το απέφευγαν. Σχετικά με το αλάτι και τα ζώα, οι κτηνοτρόφοι λένε χαρακτηριστικά πως «τρέχουν όπως τα πρόβατα στην αλατησιά». Πράγματι τα ζώα τρέχουν σαν τρελά, με κίνδυνο να παρασύρουν τον τσοπάνο. Γι' αυτό ρίχνει αυτός το αλάτι και κατόπιν τους σφουρίζει και τρέχουν.

4. Ως γνωστόν, υπάρχουν πολλοί τρόποι μετακίνησης των ημινομάδων κτηνοτρόφων. Το αντίθετο του transhumance inverse είναι ο transhumance directe ή normale (ευθύς ή κανονικός ημινομαδισμός), όπου οι κτηνοτρόφοι κινούνται από το πεδινό χωριό τους προς στα ορεινά. Αυτό παρατηρείται στην Ελλάδα όταν πια έχουν διαμορφωθεί πεδινές κοινότητες από κτηνοτρόφους των ορεινών. Υπάρχει επίσης ο μικτός ημινομαδισμός, όταν το χωριό βρίσκεται στους πρόποδες του βουνού, οπότε τα ζώα μετακινούνται και προς τις δύο κατευθύνσεις. Αυτό ισχύει περισσότερο για τους Αρβανιτόβλαχους του Πωγωνίου μετά την εγκατάστασή τους από την Παλιώχρα στο Μετζιτιέ και τα γύρω χωριά. Εδώ πάντως είναι σαφές ότι και στις τρεις περιπτώσεις η κίνηση είναι κάθετη. Η αναζήτηση των βοσκοτόπων έχει σχέση με τις εποχές και το υψόμετρο. Άλλοι τρόποι μετακίνησης σε άλλες περιοχές του κόσμου είναι: α) ο παλμικός νομαδισμός, β) ο ελλειπτικός, γ) της περιορισμένης έκτασης, δ) ο ακτινωτός (για περισσότερα βλ. Ψυχogiός & Παπαπέτρου 1984, Digard 1973, Blanks 1995).

νίου, στο Ξηρόμερο (χωριά Όχθια, Στράτος, Παλαιομάνινα κ.ά.), όπου υπήρχαν από παλαιότερα χειμαδιά (Αραβαντινός 1905: 39, Κούρος 1996: 150).

Ο χώρος όπου είναι τώρα εγκατεστημένοι ανήκε προηγουμένως στο γειτονικό χωριό Βασιλικό (πρώην Τσαραπλανά), με τους κατοίκους του οποίου οι σχέσεις των Βλάχων του Κεφαλόβρυσου δεν ήταν ποτέ πολύ εγκάρδιες (Αλεξάκης 2001γ). Οι Βλάχοι του Κεφαλόβρυσου αποτελούν μια σημαντική ομάδα του Πωγωνίου και έχουν εγκατασταθεί και στα άλλα γύρω ελληνόφωνα χωριά, είτε ως ποιμένες των οικοσπιτών ζώων των χωριών (*μπαβαρτζήδες*) είτε ως ποιμένες των δικών τους ζώων, δηλαδή ως ανεξάρτητοι κτηνοτρόφοι.

Το Κεφαλόβρυσο είναι χτισμένο στους πρόποδες της Μερόπης, σε υψόμετρο 660 μ. Η Μερόπη εκτείνεται σε μεγάλο μήκος και πλάτος στα ελληνοαλβανικά σύνορα και εισέρχεται σε μεγάλο βάθος μέσα στην Αλβανία (Βόρειο Ήπειρο). Αυτό είχε ως συνέπεια Αλβανοί κτηνοτρόφοι να έρχονται συχνά σε διαμάχες για τα λιβάδια με τους Κεφαλοβρυσιώτες Βλάχους. Απέναντι, προς τα δυτικά, βλέπουμε την ορεινή περιοχή του Κουτσόκρανου. Χαμηλά, διερχόμενος από το χωριό Λαχανόκαστρο (σήμερα Ωραιόκαστρο), ρέει ο ποταμός Κόρμος. Τη σημερινή ονομασία του το χωριό την πήρε από την πηγή κοντά στο δρόμο, από όπου υδρευόταν παλαιότερα με τον παραδοσιακό τρόπο. Οι γυναίκες δηλαδή μετέφεραν τις γεμάτες βαρέλες (*βουρμιέλες*) στην πλάτη. Εκεί κοντά στο δρόμο υπήρχε επί Τουρκοκρατίας και στρατιωτικό φυλάκιο (*καρακόλι, ταμπούρ*).

Τα μαντριά με τα ζώα είναι διασκορπισμένα γύρω από το χωριό και σε όλη την περιοχή της Νεμέρτσικας ως την αλπική ζώνη, σε κάποια απόσταση το ένα από το άλλο. Στην περιοχή υπήρχε αρκετό νερό σε τρία σημεία, στα Μπαλάματα, στο Κόγκινο (ονομάζεται έτσι από το κοκκινόχρωμα) και στο Μπιτσικόπουλο. Συνήθως οι κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις των συγγενών (ξαδέλφων κ.τ.λ.) βρίσκονται κοντά ή μια στην άλλη. Η εγκατάσταση περιλαμβάνει όλα τα απαραίτητα: καλύβα ή οικίσκο για τον τσοπάνο, στρούγκες για το άρμεγμα, στάλο για να δροσίζονται τα ζώα το μεσημέρι, τυροκομείο (*μπατζαριό*), ενώ γύρω σκόρπιες υπάρχουν οι «αλατησιές» (*σερίνιε* στα βλάχικα), δηλαδή πλατιές πέτρες όπου ο κτηνοτρόφος ρίχνουν το αλάτι για να τρώνε τα ζώα.³ Παλαιότερα οι στρούγκες ήταν κατασκευασμένες από πέτρες και βάτα, σήμερα όμως είναι φτιαγμένες κατά κανόνα με παλούκια και σύρμα. Οι στρούγκες των προβάτων είναι διαφορετικές από εκείνες των γιδιών (βλ. σχέδιο). Τελευταία έχει αναλάβει ο δήμος να τους προμηθεύσει με λυόμενα ξύλινα σπιτάκια στο βουνό. Οι κτηνοτρόφοι επισημαίνουν τις ευκολίες που υπάρχουν σήμερα για την κατασκευή των μαντριών. Τότε έπρεπε να κόψουν ξύλα («παλούκια») στο δάσος, ενώ σήμερα υπάρχουν τα καδρόνια, οι τσίγκοι κ.τ.λ.

2. Οικονομία και κοινωνία

Οι Βλάχοι του Κεφαλόβρυσου είναι ημινομάδες κτηνοτρόφοι μεγάλων αποστάσεων (Βασιλειάδης 1904). Η μετακίνηση (τροπαλισμός) τους είναι του τύπου transhumance inverse (αντίστροφος ημινομαδισμός), γιατί το σημείο αφετηρίας τους είναι το χωριό Κεφαλόβρυσο (Μετζιτιέ).⁴ Στο χωριό έφεταν χιόνια το χειμώνα και τα ζώα έπρεπε να κατέβουν κάτω στα χειμαδιά (*αρίου*). Η οικονομία τους μέχρι το 1960 στηριζόταν σχεδόν αποκλειστικά στην κτηνοτροφία των προβάτων. Αναφέρεται ότι στην περίοδο της ακμής του, πριν από το 1940, το χωριό διέθετε 80.000-100.000 ζώα, κυρίως πρόβατα, γιατί ελάχιστα τότε είχαν γί-

δια, ενώ τώρα έχει γύρω στις 25.000, κυρίως γιδοπρόβατα. Από αυτά 7.500-10.000 βρίσκονται γύρω στο χωριό, ενώ τα υπόλοιπα είναι διασκορπισμένα ψηλά στη Νεμέρτσικα, στον Γράμμο και χαμηλά στα άλλα χωριά του Πωγωνίου (Βήσσανη, Κακόλακκο, Δελβινάκι, Δρυμάδες, Βασιλικό, Πωγωνιανή, Δολό κ.ά.), όπου οι Βλάχοι αναζητούσαν βοσκότοπους. Ένας τόσο μεγάλος αριθμός ζώων είχε ανάγκη, όπως ήταν φυσικό, από έκταση μεγαλύτερης χωρητικότητας, που περιλάμβανε όχι μόνο τη σημερινή ελληνική Ήπειρο αλλά και τη Βόρειο Ήπειρο (Νότια Αλβανία). Στο χωριό υπήρχε κοινοτικός βοσκότοπος που τον χρησιμοποιούσαν και τον χρησιμοποιούν όλοι. Βοσκούσαν τα ζώα, έκοβαν κλαδιά για τροφή των ζώων το χειμώνα κ.ά. Ο βοσκότοπος της κοινότητας όμως μόλις που επαρκούσε για 6000 ζώα. Η κοινότητα, επειδή δεν είχε άλλα έσοδα, επέβαλλε ένα μικρό φόρο ανάλογα με τα κεφάλια των ζώων. Πλήρωναν 18, 20, 25 δρχ. το κεφάλι ανάλογα με την εποχή. Τα δεκαπέντε ζώα ήταν δωρεάν. Σήμερα γι' αυτό το λόγο υπάρχει οικονομική ενίσχυση από τη Νομαρχία. Συνήθως μετά το θερισμό, όπως και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, άφηναν τα ζώα ελεύθερα, στους περιορισμένους αγρούς που διέθεταν. Έλεγαν: «*αλάσεμ άγκρε ελεύτερα*». Γενικά, από οικολογική άποψη, η κτηνοτροφική ημινομαδική οικονομία βρισκόταν σε μια αμοιβαία προσαρμογή και σταθερή ισορροπία με το φυσικό περιβάλλον, τις γεωργικές κοινότητες και τους δημογραφικούς όρους ζώων και ανθρώπων (Blanks 1995: 65).

Σημειώνω πάντως ότι μαντριά υπήρχαν μέσα στο χωριό ως το 1920-1930, πράγμα που υποδηλώνει ότι το χωριό εξελίχθηκε με πύκνωση από θερινές εγκαταστάσεις. Θα έλεγα κατούνες, εφόσον κάθε μαχαλάς αποτελεί και ένα γένος (μελιέτι) (Αλεξάκης 1998-1999). Άλλωστε σε φωτογραφίες του 1900 φαίνονται καθαρά οι καλύβες και ο τσάρκος για τα νεογέννητα ζώα. Μέσα στο χωριό υπήρχαν τρία πηγάδια με λίγο νερό. Τα δύο ήταν στη γειτονιά (μαχαλά) Μεντέικα, στην πάνω πλατεία, απέναντι στο καφενείο του Λούκα Σιούτη, το τρίτο χαμηλότερα. Η βρύση που υπάρχει στη μεγάλη πλατεία έχει λιγοστό νερό, το οποίο μόλις και κρατάει ως τις 20 Ιουλίου (πανηγύρι), γι' αυτό και την έχουν κλειστή. Το 1956 όμως έφεραν το νερό στο χωριό από το Μπιτσικόπουλο, όπου υπάρχει άφθονο. Το υδραυλικό έργο κατασκευάστηκε στο μεγαλύτερο μέρος με προσωπική εργασία. Σήμερα, μέσα ή κοντά στο χωριό, στις παρυφές (εύκολη πρόσβαση με σύντομη πεζοπορία), ζώα κρατούν σχεδόν μόνο οι Γραμμοζαίοι, οι Μαναίοι και οι Ποριχαίοι. Τα τελευταία χρόνια τα περισσότερα ζώα βρίσκονται μακριά, έξω από το χωριό, εκτός από τα 5-6 οικόσιτα (*μπραβάρια*) που διατηρούσε κάθε οικογένεια ή τα μικρά κοπάδια 10-20 ζώων. Για τα οικόσιτα του χωριού δεν υπήρχε ούτε υπάρχει ειδικός βοσκός (*μπαρβατζής*), μόνο μια χρονιά ανέθεσαν σε έναν αυτό το καθήκον. Παλαιότερα στο χωριό χοιρινά δεν υπήρχαν καθόλου. Σιγά-σιγά όμως άρχισαν να αποκτούν από το 1960 και ύστερα. Σήμερα έξω από το χωριό, σε απόσταση 2 χμ. περίπου προς το Ωραιόκαстро, υπάρχει μια μεγάλη χοιροτροφική μονάδα (του Νίτα). Βόδια και αγελάδες δεν είχε ποτέ το χωριό. Για το όργωμα των λιγοστών χωραφιών τους έρχονταν γυναίκες (*Γκραίκες*) με τα ζευγάρια από τα γειτονικά ελληνόφωνα χωριά. Οι Βλάχοι όμως του Κεφαλόβρυσου που είναι εγκατεστημένοι στην περιοχή της Σαγιάδας, όπου υπάρχουν εκτεταμένα βοσκοτόπια, διατηρούν μεγάλα κοπάδια βοοειδών.

Η στενή σχέση των ανθρώπων αυτών με τα ζώα χαρακτηρίζεται από το λεγόμενο «σύνδρομο της ζωομανίας», που χαρακτηρίζει όλους τους κτηνοτρόφους. Παλαιότερα προτιμούσαν τα πρόβατα, τα οποία ήταν περισσότερο παρα-

Σύγχρονο μαντρί με παλόνικια και σύρμα στη Νεμέτσοικα

γωγικά, γιατί το γάλα που έκαναν ήταν καλύτερο (έχει περισσότερες θερμίδες, πρωτεΐνες και λίπος) και ακριβότερο στην τιμή, αλλά και για το μαλλί τους. Από τους υπολογισμούς που έχουν κάνει ειδικοί, δέκα προβατίνες είναι επαρκείς για τη συντήρηση ενός ατόμου, ενώ αντίθετα χρειάζονται είκοσι γίδες (Glatzer & Casimir 1983: 320). Τα πρόβατα όμως ήθελαν περισσότερη φροντίδα. Αυτά άλλωστε είναι πιο ευαίσθητα στο κρύο, ενώ τα γίδια μπορούσαν να βγουν έξω και με χιόνια, να βρουν, όπως λένε, «ξύλο για να φάνε».

Πριν από το 1960 οι κτηνοτρόφοι του Κεφαλόβρυσου ήταν οργανωμένοι σε τσελιγκάτα ή στάνες (*τουρέστι*, στο τοπικό βλάχικο ιδίωμα, από τη λατινική λέξη *turmi*, δηλαδή ομάδα, και την κατάληξη *-έστι*, που δηλώνει τόπο, Κούρος 1996). Με τον όρο αυτόν εννοούμε ομάδα συνεργασίας περισσότερων κτηνοτρόφων, οι οποίοι ένωναν τα κοπάδια τους υπό την αρχηγία ενός ισχυρού και πλούσιου κτηνοτρόφου, του τσελιγκα ή αρχιτσελιγκα, που διέθετε περισσότερα ζώα. Τούτο γινόταν γιατί ο μεγαλοκτηνοτρόφος αυτός μπορούσε να νοικιάσει ευκολότερα από τις κοινότητες και από τους ιδιοκτήτες, που ήταν συνήθως Τουρκαλβανοί μπέηδες και αγάδες από την Κονίσπολη, βοσκοτόπους (λιβάδια) στα χειμαδιά. Ήταν προτιμότερο να συνεργάζονται, γιατί στην πράξη ήταν αδύνατο οι μικροί κτηνοτρόφοι να ανταγωνιστούν επιτυχώς τους μεγάλους για τους βοσκοτόπους. Ενοικίαζαν τα λιβάδια συνήθως για ένα εξάμηνο και στην καλύτερη περίπτωση για δύο χρόνια, και οι πληρωμές γίνονταν τότε πάντα σε σκληρό νόμισμα της εποχής, τα «ναπολεόνεια». Οι πληροφορητές αναφέρουν χαρακτηριστικά ότι οι βοσκοτόποι ήταν ακριβοί και συχνά οι τσελιγκάδες και οι άλλοι κτηνοτρόφοι έπεφταν έξω από κακούς υπολογισμούς της δυνατότητας του λιβαδιού για έναν αριθμό ζώων. Αυτό είχε ως συνέπεια να βγαίνουν αρκετές φορές χρεωμένοι. Τότε οι μπέηδες τους έπαιρναν τα ζώα και, κατά την έκφρασή τους, «από δήμαρχοι κατέληγαν κλητήρες». Τα σύνορα εξάλλου των λιβαδιών συχνά ήταν ασαφή και προέκυπταν διαφορές μεταξύ των κτηνοτρόφων, οπότε επενέβαινε το *αουσάτικου* (η γερούσια των Βλάχων, αποτελούμενη α-

Καλύβα από χόρτα που χρησιμοποιεί για μπατζαριό (τυροκομείο) στη Νεμέρτσικα

πό γέροντες κύρους 70-85 ετών) και τις διευθετούσε. Τα σύνορα τα σημάδευαν με πέτρες τη μια πάνω στην άλλη. Τα σημάδια αυτά τα ονόμαζαν *κύρκους* ή *κουμπουράδες*.

Ο τσέλιγκας κυκλοφορούσε έφιππος με το «μπενέκι» (άλογο) και έτσι πήγαινε να τακτοποιήσει τις δουλειές του. Συνήθως χρειαζόταν δύο μέρες για να πάει με το άλογο και να γυρίσει στα Γιάννενα, όπου μπορούσε να παραμείνει και μια εβδομάδα. Πολλές φορές δεν κρατούσε γκλίτσα, όπως οι άλλοι κτηνοτρόφοι. Αν κρατούσε, την είχε περισσότερο για ομορφιά (πλούσια σκαλισμένη με παραστάσεις δρακόντων, φιδιών, ανθρώπινων μορφών κ.ά.) παρά για χρήση. Την γκλίτσα δηλαδή, που ήταν συνήθως από σκληρό ξύλο (πυξάρι), τη χρησιμοποιούσε περισσότερο σαν σύμβολο εξουσίας. Αν και περισσότερο, γι' αυτό το σκοπό, κρατούσε το «τσουμάγκ» του, μια ευθεία ράβδο, ένα μπαστούνι, που το χρησιμοποιούσαν οι κτηνοτρόφοι για να φορτώνουν τα σακιά (*χαράρια*) στα ζώα (*καλαμπόκι* κ.ά.).

Οι υποχρεώσεις των τσελιγκάδων ήταν πολύ μεγάλες. Ο τσέλιγκας, που έπρεπε να γνωρίζει και λίγα γράμματα, πραγματοποιούσε οικονομικές συναλλαγές, εκτός από τους ιδιοκτήτες των λιβαδιών, με τους άλλους εμπόρους, τυρεμπόρους, προμηθευτές ζωοτροφών και άλλων εφοδίων. Όπως δηλώνουν, έπρεπε να γνωρίζει και πέντε-έξι ανθρώπους. Για τη διεκπεραίωση των υποθέσεων γνώριζε δικηγόρους στα Γιάννενα, συναντούσε και είχε σχέσεις με βουλευτές. Έκανε και κουμπαριές. Σημειώνω ότι μια οικογένεια τσελιγκάδων είχε βαφτίσει 105 παιδιά. Μερικές φορές ασχολούνταν και με την πολιτική, το «προεδρικό». Γενικά, αυτός, ως «διευθυντής», διαχειριζόταν τα οικονομικά της επιχείρησης του τσελιγκάτου. Η θέση του τσέλιγκα και του αρχιτσελιγκα ήταν πολύ υψηλή στην κοινωνική ιεραρχία και επιδίωκαν να την ενισχύσουν με διάφορους τρόπους ή ιδιοτροπίες, όπως την εμφάνιση του κοπαδιού τους. Π.χ. μερικοί κρατούσαν μόνο μαύρα πρόβατα, άλλοι τα κούρευαν αφήνοντας κάποια σημεία του σώματος με μαλλί, π.χ. τη ράχη, τα πόδια κ.ά. (Γάτσιος 2002: 14). Μεγάλοι τσε-

*Ο αρχισέλιγκας Νίκος Κιόσης (Καπέλ) με την οικογένειά του.
Οι γυναίκες φορούν τα φρασεριώτικα τσουνάρια (1925)*

λιγκάδες ήταν ο Πήλιο Νάνης, ο Πήλιο Κούρος, ο Νάκης Γιάννος, οι Μεντήδες (μοιρασμένοι σε περισσότερα τσελιγκάτα), ο Καπέλης Κιόσης, ο Μάρκος, ο Μπάσιος, ο Σίμος, ο Κόλα Γραμμόζης, ο Φώτο Νάστας (οικιστής κατά μια παράδοση του Μετζιτιέ) (Αλεξιάκης 2001γ). Μερικές φορές τα τσελιγκάτα μπορούσαν να ξεπερνούν τα 3000 ζώα. Άλλωστε για τον ημινομαδισμό μεγάλων αποστάσεων είναι απαραίτητο το κοπάδι (ιδιοκτησία ενός κτηνοτρόφου ή περισσοτέρων) να πλησιάζει περίπου τα 1000 πρόβατα (Blanks 1995: 71). Αναφέρεται ότι από τους πιο παλιούς τσελιγκάδες ο Γιάνγκος Τσαραώσης, που διατηρούσε στενές σχέσεις με τον Αλή Πασά, είχε 4000 ζώα (άλλοι τα ανεβάζουν σε 25.000), ο Πίνας Σιούζος 4000, ο Γιάννος 12.000 (10.000 δικά του και 2000 οι σμίχτες). Ο Γάκης (Γεωργάκης) Μεντής είχε μόνος του στις αρχές του 19ου αιώνα 1500 πρόβατα και 100 φοράδες. Πάντως στους μεγάλους αριθμούς των ζώων που αναφέρονται πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη και τη μυθοπλασία αυτών των κτηνοτρόφων, όπως αυτή διαμορφώνεται με την εξιδανίκευση των ισχυρών αυτών ανθρώπων στην παραδοσιακή κοινωνία.

Το κοπάδι είναι μια κοινωνία ζώων οργανωμένη από τον άνθρωπο πάντοτε στην αρχή ότι αυτά τα ζώα έχουν ορισμένες συνήθειες, όπως να ακολουθούν έναν αρχηγό και να μετακινούνται ανάλογα με τις εποχές (κρύο, ζέστη), και την αναζήτηση χόρτου για βοσκή. Ο κανόνας στην οργάνωση του κοπαδιού για οικονομική εκμετάλλευση είναι να κρατούνται τα θηλυκά για αναπαραγωγή και γαλακτοφορία, και από τα αρσενικά μόνο όσα θα χρησιμεύσουν για το ζευγάρι (βαρβάτα, κριάρι ή τράγος) και για αρχηγοί (γχεσέμια). Τα υπόλοιπα πωλούνταν στους κρεοπώλες.⁵ Το κοπάδι μπορούσε να χωριστεί στα γαλακτοφόρα, στα στείρα, στα νεογέννητα κ.ο.κ. Στο κοπάδι αναλογεί ένα κριάρι ή τραγί για κάθε είκοσι ζώα. Επομένως σε ένα κοπάδι 200 ζώων αναλογούν 10 κριάρια, σε κοπάδι 500 ζώων 50. Τα γχεσέμια επίσης ήταν ανάλογα με το κοπάδι, π.χ. ο Βασίλης (Ράπος) Μεντής σε κοπάδι 700-800 ζώων είχε δεκαπέντε γχεσέμια.

5. Τα ζώα που πουλούσαν τα έφερναν συνήθως ζωντανά ως το Καλπάκι, απ' όπου τα έπαιρναν οι κρεοπώλες στην τιμή που είχαν συμφωνήσει μετά από σκληρό παζάρι, στο οποίο όχι σπάνια υπήρχαν και υπαναχωρήσεις την τελευταία στιγμή, αν κάποιος πρόσφερε καλύτερη τιμή. Γνωστός κρεοπώλης στο Πωγώνι που αγόραζε τα ζώα γι' αυτή τη δουλειά ήταν ο Γκουγκούνης από το γειτονικό Βασιλικό.

Νεότερη υποδειγματική αρβανιτοβλάχικη καλύβα (καλατζούκα)
στο Δολό Παγωνίου

Στα γκεσέμα κρεμούσαν τα κουδοούνια (κυπριά) για να ακούγεται ο ήχος και να ακολουθούν τα άλλα ζώα. Πιο παλιά τα μικρά και τα μεγάλα ζώα (κυρίως τα κατσίκια) τα άφηναν μαζί. Τώρα όμως και δεκαπέντε χρόνια τα χωρίζουν την ημέρα και τα βάζουν τη νύχτα μαζί. Τα αρνιά τα απόκοβαν σε 40-45 ημέρες και τα κατσίκια σε δύο μήνες. Και αυτό γιατί τα κατσίκια που δεν είναι δυναμωμένα θέλουν περισσότερο γάλα. Το γάλα που περίσσευε το έδιναν στον τυροκόμο. Παλαιότερα τυροκομούσαν οι ίδιοι στο βουνό, όπου υπήρχε ειδική εγκατάσταση, το μπατζαριό. Αυτό γίνεται και σήμερα μερικές φορές το καλοκαίρι. Φτιάχνουν κεφαλοτύρι και μυζήθρα, ενώ βγάζουν και το φρέσκο βούτυρο και το ξινόγαλα, χτυπώντας το γάλα σε ειδικό ξύλινο δοχείο, την «τρουνπολίτσα», δουλειά που την έκαναν οι γυναίκες. Από το 1950 και ύστερα δημιουργήθηκαν οργανωμένα τυροκομεία, με πρώτο αυτό του Αλέκου Πότση. Ακολούθησαν ο Μήτσος Πορίχης, ο Δημήτρης Γραμμόζης κ.ά. Σημειώνω ότι η γαλακτοφορία των ζώων παρατεινόταν τουλάχιστον για ένα μήνα από τη φυσιολογική κατάσταση με τη μεταφορά των ζώων στα ορεινά (Chang 1993: 694).

Η οργάνωση των βλάχικων αυτών τσελιγκάτων δεν διέφερε καθόλου από τα τσελιγκάτα των άλλων Βλάχων και των Σαρακατσάνων (Αρσενίου 1972, Καβαδίας 1991: σποράδην και ιδιαίτερα 174-182). Το τσελιγκάτο είναι μια ιδιαίτερης μορφής επιχείρηση αποτελούμενη από περισσότερες οικογένειες. Το απάρτιζαν οικογένειες που συνήθως συνδέονταν εξ αρρενογονίας, χωρίς αυτό να είναι απόλυτο, γιατί υπήρχαν και οικογένειες συνδεδεμένες εξ αγχιστείας ή εκ θηλυγονίας, π.χ. γαμπροί, ανιψιοί, συμπέθεροι κ.τ.λ. αλλά και άλλες εντελώς ξένες, ανάλογα με τα συμφέροντά τους. Στη συλλογική αυτή οικονομική επιχείρηση η πατρογραμμική/πατροπλευρική συγγένεια αναστελλόταν.

Το τσελιγκάτο είχε πολλά κοινά στοιχεία με τις σύγχρονες οικονομικές επιχειρήσεις, τους «οίκους» (Blanks 1995: 70) με την ανάλογη προέκταση στην παραδοσιακή βλάχικη κοινωνία προς ένα χαλαρό φυλετικό σύστημα. Άλλωστε

συχνά το τσελιγκάτο παίρνει τη ονομασία του από το όνομα του τσέλιγκα και τη συλλογική κατάληξη *-άντσε* (Αλεξιάκης 1997-1998). Παρ' όλα αυτά, κληρονομικοί αρχηγοί (φύλαρχοι) δεν υπήρχαν στους Βλάχους όπως στους Αλβανούς. Οι ανθρωπολόγοι έχουν συνδέσει αυτή τη μορφή κτηνοτροφικής επιχείρησης, που αποτελείται από διαφορετικής προέλευσης και καταγωγής συνεργάτες, με την προβατοτροφία και την αιγοτροφία (Glatzer & Casimir 1983: 310, Rubel 1969). Τα ζώα αυτά έχουν ανάγκη από περισσότερο νερό και μεγαλύτερη έκταση βοσκότοπου (χρειάζονται περίπου δυόμισι στρέμματα χειμερινής βοσκής για κάθε πρόβατο, Ψυχογιός & Παπαπέτρου 1984: 95), γι' αυτό υποχρεώνουν τους ιδιοκτήτες τους να έρχονται σε συνεργασία με άλλους κτηνοτρόφους, συγγενείς άσχετα από συγγενική πλευρά, αλλά και με ξένους, ώστε να γίνεται πλήρης αξιοποίηση των περιορισμένων τοπικών πόρων (Rubel 1969). Ουσιαστικά η οικονομία αυτή στηρίζεται σε δυναμικές προσωπικότητες που μπορούν να οργανώσουν αυτές τις επιχειρήσεις, να στρατολογήσουν συνεργάτες, οπότε θα μπορούσε να χαρακτηριστεί δικαίως «οικονομία των ισχυρών ανδρών» (big men's economy, Αλεξιάκης 2000).⁶

6. Το σύστημα ως προς τη δυναμικότητα των προσώπων είναι ανάλογο με εκείνο των big men (ισχυρών ανδρών) της Νέας Γουινέας. Έχει δηλαδή τα ίδια χαρακτηριστικά μιας κοινωνίας που δεν έχει φτάσει ακόμα στη διαμόρφωση αρχηγών ή φυλαρχιών με κληρονομικούς άρχοντες (Strathern 1966).

Ειδικότερα, κάθε κτηνοτρόφος συνεισέφερε στο τσελιγκάτο το κεφάλαιό του, δηλαδή τα ζώα, και έπαιρνε ανάλογο εισόδημα (μερίδιο) αν αυτά ήταν πάνω από 20, διαφορετικά όχι. Αν τα ζώα ήταν λιγότερα, είχε το δικαίωμα και την υποχρέωση να εργάζεται με μερική απασχόληση, παράλληλα ως μισθωτός τσοπάνος (πικουράρον) στο τσελιγκάτο, για να συμπληρώνει το αναγκαίο εισόδημα και να ζήσει την οικογένειά του. Όσοι είχαν 5-6 ζώα δεν υπολογίζονταν για κτηνοτρόφοι. Τα ζώα αυτά τα θεωρούσαν οικόσιτα, για το γάλα του σπιτιού. Αυτοί εργάζονταν στο τσελιγκάτο πάντα ως «τσοπαναραίοι» και δεν έπαιρναν καθόλου μερίδιο. Πληρώνονταν μόνο με μισθό. Όσοι συνεισέφεραν στο τσελιγκάτο πάνω από 100, 200, 300 ζώα λέγονταν «σμίχτες» (μιστικατόρου). Με αυτό τον τρόπο έφτιαχναν ένα κοπάδι από 500-600 ζώα. Οι σμίχτες παρέμεναν το καλοκαίρι μαζί και το χειμώνα χωρίζαν. Το επόμενο καλοκαίρι, αν ήταν ευχαριστημένοι από τη συνεργασία, ήταν πάλι μαζί. Γενικά, ο τσέλιγκας θεωρούσε καλύτερο ο τσοπάνος να μη διαθέτει καθόλου δικά του ζώα, έτσι ώστε να έχει πλήρη απασχόληση στο κοπάδι. Πολλά τσελιγκάτα δεν είχαν πάντα σμίχτες, ενώ είχαν αρκετούς μικροκτηνοτρόφους. Και αυτό γιατί η χωρητικότητα των λιβαδιών ήταν περιορισμένη. Κάθε λιβάδι είχε, ανάλογα με τα στρέμματα και τη φύση του εδάφους (καθαρός βοσκότοπος, βράχος κ.τ.λ.), τη δική του δυνατότητα διατροφής ενός ορισμένου αριθμού ζώων (Glatzer & Casimir 1983). Έπρεπε επομένως ο τσέλιγκας να διαθέτει απέραντες εκτάσεις.⁷

7. Π.χ ο Βασίλης (Ράπος) Μεντής που είχε 700 πρόβατα μου εξήγησε ότι στο τσελιγκάτο του δεν έπαιρνε σμίχτες με 150-200 πρόβατα γι' αυτό το λόγο. Οι Μεντήδες είχαν τα δικά τους λιβάδια που δεν επαρκούσαν και για τα άλλα ζώα. Είχε όμως άλλους συνεργάτες με 30-40 ζώα, καθώς και επτά «τσοπαναραίους». Ο Βασίλης Μεντής, όταν διέθετε βοσκότοπο στο Παλιόχωρι (για δεκαέξι χρόνια), είχε 1000 πρόβατα και 100 γίδια (κυρίως για το γάλα του σπιτιού). Συνάγεται λοιπόν ότι υπήρχε μεγάλη ανάγκη περιορισμού του αριθμού των ζώων που θα κατέβαιναν στα χειμαδιά. Αυτό επιτυγχανόταν με την πώληση στους κρεατεμπόρους και τη σφαγή των αρσενικών και των θηλυκών ζώων που δεν μπορούσαν πλέον να γεννήσουν (στέρφα) προς το τέλος του καλοκαιριού (μεταξύ Ιουλίου-Σεπτεμβρίου). Γι' αυτό τότε γίνονταν και οι γάμοι των Βλάχων στο Κεφαλόβρυσο. Σημειώνω ότι παλαιότερα γίνονταν και δεκαπέντε-είκοσι γάμοι αυτή την περίοδο, και σε κάθε γάμο σφάζονταν γιρίω στα τριάντα ζώα.

Εκτός όμως από τους μικροκτηνοτρόφους και τους σμίχτες, υπήρχαν στην υπηρεσία του τσελιγκάτου και άλλοι αποκλειστικά μισθωτοί τσοπάνοι, οι οποίοι πληρώνονταν για την επίβλεψη και βόσκηση των ζώων. Οι μισθωτοί τσοπάνοι εξάλλου έλυναν και ένα μεγάλο πρόβλημα των οικογενειών/οικιακών ομάδων που είχαν πολλά ζώα και βρίσκονταν σε κύκλο ανάπτυξης που δεν επέτρεπε την απασχόληση όλου του ανθρώπινου δυναμικού τους π.χ. πολύ μικρά παιδιά (αγόρια), υπερέλικες άντρες κ.τ.λ. Οι μισθωτοί τσοπάνοι ήταν συνήθως νεαροί ανύπανδροι άνδρες. Μερικές φορές όμως «στο μισθό έμπαιναν όλοι» (και αυτοί με περισσότερα από 50 ζώα), εφόσον παρείχαν εργασία, αλλά και ο ίδιος ο τσέλιγκας για τις δουλειές που έκανε, για τον κόπο δηλαδή που κατέβαλλε στις συναλλαγές.

Οι συμφωνίες με τους βοσκούς ή τσοπάνους γίνονταν από του Αγίου Δημητρίου ως του Αγίου Γεωργίου (χειμερινή περίοδος) και αντίστροφα. Η πλη-

ρωμή προέβλεπε μισθό, τη «ρούγκα» ή το «χάρτζε», ο οποίος την περίοδο μετά τον πόλεμο δεν ξεπερνούσε τις 1200 δρχ. το εξάμηνο, που ήταν η συμφωνία. Αργότερα το ποσό έφτασε τις 4000 το εξάμηνο και γάλα. Π.χ. έτσι πλήρωναν τους βοσκούς τους οι μεγαλοκτηνοτρόφοι Μεντήδες. Αν ο τσοπάνος ήταν νεαρός, δεν κρατούσε τα χρήματα. Ο γιος δηλαδή τα έδινε στον πατέρα του ή τη μητέρα του, γιατί τότε όλοι σχεδόν ζούσαν σε πατριαρχικές/πολυπυρηνικές οικογένειες. Εκτός από τα χρήματα, η συμφωνία κατά κανόνα προέβλεπε και ένα ζευγάρι υποδήματα. Σπάνια η συμφωνία προέβλεπε και ψωμί, δηλαδή φαγητό. Αν το αφεντικό ήταν καλοπροαίρετο, μπορούσε να του δίνει προκαταβολικά χρήματα, ως μέρος από το μισθό του και ανάλογα με τις ανάγκες του. Ο τσοπάνος αγόραζε τα άλλα προϊόντα από τον τσελιγκα, π.χ. το μαλλί για να υφάνουν οι γυναίκες τα προικιά (βελέντζες, φλοκάτες κ.ά.). Ο τσοπάνος έπαιρνε άδεια και πήγαινε στο σπίτι του μια φορά κάθε είκοσι ημέρες, είτε ήταν μισθωτός είτε όχι.

Οι κτηνοτρόφοι του Κεφαλόβρυσου είχαν και μια υποτυπώδη γεωργία, πράγμα που συνηθίζεται στους ημινομάδες που κατοικούν σε μέσο υψόμετρο, όπου βρίσκεται και το χωριό Κεφαλόβρυσο (Chang 1993). Διέθεταν μερικά κτήματα, τα οποία ήταν γραμμένα στο κτηματολόγιο. Είχαν χωράφια και κήπους. Στα χωράφια αυτά καλλιεργούσαν λίγο απ' όλα, στάρι, κριθάρι, βριζα, φακές και καλαμπόκι, ενώ στους κήπους τα απαραίτητα κηπευτικά (ντομάτες, κολοκύθια κ.τ.λ.). Κι αυτό γιατί, ενώ τα σπίτια είχαν μεγάλες αυλές, δεν υπήρχε αρκετό νερό στο χωριό. Υπήρχε όμως αγροφύλακας (παντάρου), ο οποίος φύλαγε όλη την περιοχή και τα ελληνόφωνα χωριά της περιοχής. Ο αγροφύλακας πληρωνόταν ανάλογα με τα στρέμματα με λίγο στάρι (1/10) και χρήματα, εκτός από τα σύλληπτρα των ζώων, που παλαιότερα ήταν γύρω στις 5 δρχ. Άλλωστε σε είδος (αβγά, τυρί, μαλλί) πληρωνόταν παλαιότερα και ο ιερέας από κάθε σπίτι. Λίγες οικογένειες είχαν αυτάρκεια σταριού, ενώ οι υπόλοιπες το αγόραζαν, πουλώντας τα κτηνοτροφικά προϊόντα τους (τυρί, γάλα, μαλλί). Το ίδιο γινόταν και για την προμήθεια του λαδιού, το οποίο λόγω της ορεινής περιοχής δεν παραγόταν. Ουσιαστικά, η μορφή αυτή της ημινομαδικής επιχείρησης συνδεόταν με την πώληση στην αγορά των κτηνοτροφικών προϊόντων, ώστε να υπάρχει αυτάρκεια (Glatzer & Casimir 1983: 308). Κατά γενική αναγνώριση, τα ζώα ήταν αυτά που τους έσωσαν πολλές φορές από την πείνα, και ιδιαίτερα την περίοδο της Κατοχής, το '40. Κι αυτό έστω και αν τότε δεν μπορούσαν να προμηθευτούν τα αναγκαία δημητριακά και το λάδι. Είχαν όμως γάλα, τυρί και κρέας.

Δεν μπορούν επομένως οι Βλάχοι του Κεφαλόβρυσου να ταυτιστούν με τους λεγόμενους σκηνίτες Αρβανιτόβλαχους, οι οποίοι δεν είχαν δικό τους χωριό ούτε ασχολούνταν με τους αγρούς. Τους Βλάχους αυτούς οι Αρβανιτόβλαχοι του Κεφαλόβρυσου τους αποκαλούν χαρακτηριστικά Καραγκούνηδες, αν και αναγνωρίζουν πολιτισμική και γλωσσική συγγένεια με αυτούς. Στο χωριό υπήρχαν και αμπέλια μετά την Τουρκοκρατία (1925), αλλά τα περισσότερα καταστράφηκαν αργότερα από τη φυλλοξήρα. Η ενασχόληση και με τη γεωργία αυτών των Βλάχων διαιφεύδει τις θεωρίες ότι οι Αρβανιτόβλαχοι ήταν πάντα νομάδες. Σημειώνω ότι στη γλώσσα τους, όπως και στη γλώσσα των υπόλοιπων Βλάχων, υπάρχουν γεωργικοί όροι που δηλώνουν τη σπορά (σάμνε, σεμινάρε). Ο όρος εξάλλου «φαλκάρι», που χρησιμοποιείται από τους Φρασαριώτες Βλάχους της Αλβανίας αλλά όχι και της Ελλάδας, σημαίνει δρεπάνι. Το φαλκάρι, που μπορεί να μεταφραστεί ως τσελιγκάτο ή φυλή, έχει σχέση με την εγκατάσταση των στρογγυλών καλυβών στα χειμαδιά σε ένα ημικύκλιο που μοιάζει με δρεπάνι.

Η ατομική επαγγελματική πορεία των κτηνοτρόφων ακολουθούσε την ίδια διαδρομή. Αν κάποιος δεν είχε αρκετά ζώα για να είναι ανεξάρτητος, εργαζόταν ως τσοπάνος σε άλλον που είχε πολλά ζώα με μισθό. Το παιδί έβγαζε μερικές τάξεις του Δημοτικού και κατόπιν πήγαινε στα ζώα. Μερικές φορές πατέρας και γιος, αν δεν είχαν δικά τους ζώα, εργαζόνταν ως τσοπάνοι κοντά σε έναν τσέλιγκα ή σε δύο διαφορετικούς. Αυτό κρατούσε μερικά χρόνια. Υπάρχουν όμως περιπτώσεις όπου ο τσοπάνος εργαζόταν συνέχεια στον ίδιο τσέλιγκα. Π.χ. γνωρίζω περίπτωση όπου αυτό διήρκεσε δεκαέξι χρόνια, από το 1946 ως το 1961. Η συνεργασία έπαψε όταν ο τσοπάνος μετανάστευσε στη Γερμανία. Στη συνέχεια σιγά-σιγά ο τσοπάνος έφτιαχνε το δικό του κοπάδι και αποκτούσε αυτονομία. Αγόραζε από το αφεντικό κανένα πρόβατο ή πληρωνόταν με πρόβατα, σε μια προσπάθεια να φτιάξει δικό του κοπάδι. Σε ορισμένες περιπτώσεις αυτό γινόταν με τη βοήθεια συγγενών και άλλων συγχωριανών, οι οποίοι πρόσφεραν από μια προβατίνα σ' εκείνον που είχε ανάγκη για να φτιάξει κοπάδι. Κάτι παρόμοιο γινόταν αν κάποιος έχανε το κοπάδι του. Η αλληλεγγύη αυτή ήταν ένα είδος «κοινωνικής ασφάλισης» στο πλαίσιο μιας «αρχαϊκής» κοινωνίας.

Η αλληλεγγύη ή αλληλοβοήθεια (*ατζούντο, αντζουντάρα ε ουν κουλάκου*) των κτηνοτρόφων εκδηλωνόταν και με άλλους τρόπους. Ο συνηθέστερος ήταν στον «κούρο», το κούρεμα δηλαδή των προβάτων. Όταν κάποιος κουρεύει το κοπάδι του, επειδή είναι εργασία που πρέπει να τελειώσει γρήγορα και χρειάζεται πολλά χέρια, τον συνδράμουν και οι άλλοι κτηνοτρόφοι. Ο κούρος γίνεται συνήθως στις 20 Μαΐου. Γίνεται μεγάλο γλέντι, σφάζουν και ψήνουν προβατίνα. Η σημασία του κούρου φαίνεται από τις παροιμίες αυτών των Βλάχων. Αν έχει κανείς μεγάλο κοπάδι κουράζεται στον κούρο. Τότε το συνειδητοποιεί και λέει «πράγματι έχω μεγάλο κοπάδι» ή «ο νοικοκύρης στο κούρεμα κουράστηκε». Μια άλλη περίπτωση αλληλοβοήθειας είναι στο χτίσιμο του σπιτιού. Παλιά τα σπίτια είχαν πλάκες στη στέγη και η μεταφορά τους από απόσταση (το βησσανιώτικο νταμάρι) ήταν μεγάλο πρόβλημα. Έχτιζαν λοιπόν το σπίτι και το άφηναν ξεσκεπαστο ως το καλοκαίρι. Η μεταφορά γινόταν τον Δεκαπενταύγουστο που επέστρεφαν οι αγωγιάτες (*κιρατζήδες*) για δεκαπέντε ημέρες από τα μακρινά ταξίδια τους με τα καραβάνια. Διέθεταν 5-10 μουλάρια δωρεάν και γινόταν η εργασία. Μόνο αν ήταν κανένας ξένος, αναγκαστικά του έδιναν ένα μικρό ποσό. Τα παραπάνω εξηγούνται από το μικρό εκχρηματισμό της οικονομίας. Είναι μια προσπάθεια περιορισμού της εκροής χρηματικών κεφαλαίων με την αλληλοβοήθεια.

Μεγάλες αλλαγές στην οικονομία και την κοινωνική οργάνωση παρατηρούνται από το 1960, όταν αρχίζει η μετανάστευση στη Γερμανία. Οι κτηνοτρόφοι αυτοί είδαν τη ζωή τους να αλλάζει άρδην. Σημειώνω ότι τα 2/3 του σημερινού πληθυσμού του Κεφαλόβρυσου έχουν μεταναστεύσει στη Γερμανία. Δηλαδή από τους 3000 κατοίκους είναι ζήτημα αν σήμερα 1000 είναι μόνιμοι κάτοικοι του χωριού (πρβλ. την απογραφή του 2001). Πάντως λίγο-πολύ οι περισσότεροι κάτοικοι του Κεφαλόβρυσου, ανάλογα και με την ηλικία τους έχουν εργαστεί στη Γερμανία. Τη δεκαετία του '60 πολλοί κτηνοτρόφοι πώλησαν τα πρόβατά τους και αναχώρησαν για τη Γερμανία. Οι πιο επιφυλακτικοί (ανάθεσαν τη φύλαξη των ζώων τους σε στενούς συγγενείς (πατέρα, αδελφό, ξάδελφο κ.τ.λ.) έως ότου εγκατασταθούν στη χώρα της υποδοχής και βρουν καλή εργασία. Τις περισσότερες φορές η μετανάστευση ήταν οργανωμένη με διακρατικές συμφωνίες, αλλά αρκετές φορές γινόταν και λαθραία. Το φαινόμενο που

παρατηρείται σήμερα στην Ελλάδα ήταν πολύ συνηθισμένο τη δεκαετία του '60 στη Δυτική Ευρώπη με τους Έλληνες λαθρομετανάστες. Μετανάστευση προς το εξωτερικό υπήρχε από τα τέλη του 19ου αιώνα προς την Αμερική, αλλά και νωρίτερα, επί Τουρκοκρατίας, προς άλλες βαλκανικές ή ευρωπαϊκές χώρες, η τελευταία όμως προς τη Γερμανία πήρε τεράστιες διαστάσεις και άσκησε μεγάλη επίδραση στους Βλάχους του Κεφαλόβρυσου.

Η μετανάστευση στη Γερμανία είχε συνέπεια την αλλαγή της νοοτροπίας τους σε πολλά θέματα. Οι Βλάχοι της δεύτερης γενεάς αρχίζουν να ασκούν και άλλα επαγγέλματα. Εκτός από εργάτες, γίνονται τεχνίτες (ηλεκτρολόγοι, υδραυλικοί κ.τ.λ.), σπουδάζουν στα πανεπιστήμια και αποφοιτούν ως γιατροί, μηχανικοί δικηγόροι, καθηγητές κ.τ.λ. Συχνά επιστρέφουν και ασκούν τα επαγγέλματα αυτά στην Ελλάδα. Θα έλεγε κανείς ότι οι κοινωνική και οικονομική ενσωμάτωση στην Ελλάδα αυτών των ημινομάδων Βλάχων πραγματοποιήθηκε μέσω της Γερμανίας. Σήμερα, κατά τους πληροφορητές, είναι ζήτημα αν διαθέτουν κτηνοτροφικές επιχειρήσεις πάνω από 50 σπίτια (οικογένειες) και αν ζουν απ' αυτές.

Η κοινωνική και συγγενειακή οργάνωση των συγκεκριμένων Βλάχων παρουσιάζει σημαντικές διαφορές από την οργάνωση των Κουτσόβλαχων και των Σαρακατσάνων. Οι Βλάχοι του Κεφαλόβρυσου ήταν και είναι οργανωμένοι σε μεγάλα γένη, ή *μελιέτια* στη δική τους διάλεκτο, εξωγαμικά και εξισωμένα σε μεγάλο ποσοστό. Η διαφορά στον πλούτο, στα ζώα, υπήρχε, αλλά το επίπεδο ζωής, παλαιότερα τουλάχιστον, όπως αναγνωρίζουν και οι ίδιοι, μεταξύ τους δεν διαφοροποιούνταν σημαντικά. Εκτός τούτου ο πλούτος που βασιζόταν στα ζώα ήταν πολύ ασταθής και εμπόδιζε τη διαμόρφωση σταθερών κοινωνικών τάξεων.⁸ Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι δεν υπήρχε, ανάλογα και με την περίπτωση, εκμετάλλευση του ανθρώπινου μόχθου (Νιτσιάκος 1986-1987: 265,268). Οι τσοπάνηδες εξάλλου δεν θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν κοινωνική τάξη, γιατί, όπως έδειξα και παραπάνω, η δουλειά τους ήταν κατά κανόνα μια μεταβατική φάση στη ζωή ενός κτηνοτρόφου (Glatzer & Casimir 1983: 312).

Τα μελιέτια χωρίζονται σε υποκλάδους με παρωνύμια ή με ξεχωριστά επώνυμα. Οι συγγενείς υποστηρίζονταν μέχρι τον 30ό βαθμό και αυτό φαίνεται από την απαγόρευση του γάμου μέσα σε ένα πατρογαμικό μελιέτι, έστω και αν οι κλάδοι είχαν διαφορετικά επώνυμα. Απόδειξη της συγγένειας εξάλλου είναι οι προσφορές στους γάμους. Αν πήγαιναν *κανίσκια* (ζώα, τρόφιμα, κρασί κ.ά.) στο γάμο ο ένας στον άλλο, θεωρούνταν συγγενείς.

Η οργάνωσή τους σε μελιέτια συνδεόταν με άλλες μορφές ιδεολογίας και δραστηριότητας, όπως είναι το έθιμο της βεντέτας. Οι περισσότερες άλλωστε συγκρούσεις τους οφείλονταν στη διεκδίκηση βοσκοτόπων και επομένως είχαν σχέση με τα ζώα. Η βεντέτα μπορούμε να πούμε ότι ήταν ζωντανή ως το 1960. Μετά από την περίοδο αυτή τα κρούσματα είναι απειροελάχιστα, αν και κάποιες παλαιότερες ιστορίες διαιωνίζονται με εχθρότητα που παρατηρείται μέχρι σήμερα (Αλεξάκης 1998-1999).

Ένας άλλος θεσμός πολύ διαδεδομένος στους Βλάχους του Κεφαλόβρυσου ήταν η πολυπυρηνική οικογένεια. Η οικογένεια αυτού του τύπου, που στην προκειμένη περίπτωση συνδέεται με την κτηνοτροφία, άρχισε επίσης να αποδομείται μετά το 1960. Παλαιότερα μπορούσε να συναντήσει κανείς σε ένα σπίτι τρεις και τέσσερις συννυφάδες. Σήμερα σπανίζει ακόμα και η οικογένεια-κορμός, το ηλικιωμένο δηλαδή ζευγάρι με το παντρεμένο παιδί.

Η πολυπυρηνική οικογένεια ήταν αναγκαία την περίοδο της μεγάλης κτη-

8. Οι Βλάχοι, όπως και οι άλλοι κτηνοτρόφοι, είναι πολύ προληπτικοί. Αναγνωρίζοντας το αβέβαιο και την αστάθεια της περιουσίας τους, δεν θέλουν να προκαλούν τη μοίρα και λαμβάνουν τα μέτρα τους. Το κάνουν, όπως υποστηρίζουν, για τη βασκανία. Π.χ. το «βιος» το ονομάζουν «το τίμπουτας» (τίποτα, μικροπράγματα), ενώ όταν μετρούν τα ζώα τους μερικοί αρχίζουν από το 1000, 1001, για να μην πουν τον αριθμό. Αποφεύγουν ακόμα να δώσουν φωτιά (δαυλί) έξω τη νύχτα, γιατί πιστεύουν ότι θα φύγουν τα πρόβατα από το μαντρί. Για το καλό εξάλλου, για να αυξηθεί δηλαδή το κοπάδι και να μη χάνονται τα πρόβατα, θάβουν στη στρούγκα ένα κόκκινο αυγό που γέννησε μαύρη όρνιθα τη Μεγάλη Πέμπτη. Για τον ίδιο λόγο τη Μεγάλη Πέμπτη δένουν μια κόκκινη κλωστή (*ράμμα*) από μαυλί στα κουνούνια και τα κέρατα των ζώων. Πολύ σέβονται εξάλλου τον Άγιο Σπυρίδωνα της Κέρκυρας, στον οποίο τάζουν κριάρια και προβατίνες για να προστατεύει την οικογένειά τους και το κοπάδι τους. Τα ταμένα ζώα τα ξεχωρίζουν στο κοπάδι, σηματοδοτώντάς τα με κόκκινο χρώμα και κάνουν πάνω τους ένα σταυρό.

νοτροφίας, για πολλούς λόγους: α) για τη ασφάλεια (φύλαξη) των ζώων από τους λύκους και τους ληστές· β) για την οικονομική διαχείριση του κοπαδιού. Αυτό είχε σχέση με την οργάνωση του κοπαδιού, στο οποίο χωρίζονταν τα γίδια από τα πρόβατα, τα *γαλάρια* από τα στέρφα κ.ο.κ.· γ) για τη μετακίνηση των ζώων ανάλογα με τις εποχές του χρόνου σε μεγάλες αποστάσεις για αναζήτηση βοσκοτόπων.

Κατά τους κτηνοτρόφους, για διακόσια πρόβατα χρειάζεται ένας άνδρας, για τα γαλακτοφόρα (*γαλάρια*) δύο. Αυτό συμβαίνει γιατί κατά το άρμεγμα στη στρούγκα ο ένας τα «τσιγκλάει» και ο άλλος τα αρμέγει. Στη γέννα πάλι χρειάζονται περισσότερα από δύο άτομα. Τότε όμως μπορούν κατ' εξαίρεση να βοηθήσουν και οι γυναίκες, παίρνοντας τα νεογέννητα αρνιά στο μαντρί. Για τετρακόσια ζώα χρειάζονται τρία άτομα (άνδρες). Για τα γίδια χρειάζονται λιγότεροι άνδρες. Τα γίδια έρχονται, όπως λένε, μόνα τους «ίσια στα κονάκια». Π.χ. αν η οικογένεια είχε πολλά πρόβατα, τα νεαρά μέλη (αγόρια), ακόμα και μικρής ηλικίας (10-15 ετών), της οικογένειας ασκούσαν αναγκαστικά χρέη τσοπάνων. «Έκαναν κουμάντο στα ζώα». Ο πατέρας ήταν για το «γύρο», «έκανε κουμάντο έξω», δηλαδή ασχολούνταν με τις εξωτερικές δουλειές, συναλλαγές στα μαζιά, στα λιβάδια κ.τ.λ.

Οι γυναίκες δεν ασχολούνταν κατά κανόνα καθόλου με τα πρόβατα, ούτε τα άρμεγαν ούτε τα κούρευαν. Δεν τα «πείραζαν», κατά την έκφρασή τους. Άλλωστε δεν θα μπορούσαν ούτε να ασκήσουν χρέη βοσκών, γιατί δεν επιτρέπεται να μείνουν έξω τη νύχτα. Οι γυναίκες άρμεγαν μόνο τα γίδια και τα φρόντιζαν. Λέγανε ότι τα γίδια «είναι του σπιτιού» (των γυναικών). Η γυναίκα, κατά τους πληροφορητές, μπορούσε να φροντίσει, να «κάνει καλά», όπως χαρακτηριστικά λένε, είκοσι ως τριάντα γίδια.⁹ Τα τελευταία χρόνια όμως, με τη διάσπαση και την αποδιοργάνωση της πολυπυρηνικής οικογένειας λόγω έλλειψης χεριών, τα πρόβατα τα αρμέγουν και γυναίκες. Και αν δεν τα αρμέγουν, βοηθάνε στη στρούγκα, «τσιγκλώντας τα ζώα».

9. Ο μύθος ότι τα πρόβατα είναι του Χριστού και τα γίδια του διαβόλου υπάρχει και εδώ αλλά κάπως τροποποιημένος. Θεωρούν ότι τα γίδια που είναι καμένα στα γόνατα είναι του Χριστού, γιατί τα ευλόγησε, τα έκαψε και τα σημάδεψε όπως ευλόγησε και τα πρόβατα. Αυτά τα γίδια θεωρούνται ήμερα σε αντίθεση με εκείνα που δεν είναι σημαδεμένα στα γόνατα, δηλαδή τα άγρια.

3. Οι μετακινήσεις εντός και εκτός της Ελλάδος

Οι Βλάχοι του Κεφαλόβρυσου, λόγω του κτηνοτροφικού επαγγέλματός τους, ήταν και είναι πολύ κινητικοί. Η κινητικότητα αυτή, εκτός του ότι οφειλόταν σε οικονομικές ανάγκες, είχε διαμορφωθεί σε ένα *habitus* επενδεδυμένο ουσιαστικά με ιδεολογική χροιά που συνδεόταν με τη βλάχικη ταυτότητα (Chang 1993: 687, 688, 696). Η ανάγκη αναζήτησης βοσκοτόπων για το μεγάλο αριθμό ζώων που διέθεταν τους υποχρέωνε να μετακινούνται σε μεγάλες αποστάσεις. Αλλά μετακινήσεις γίνονταν και για άλλους λόγους. Οι Βλάχοι αυτοί διέθεταν λόγω της ημινομαδικής κτηνοτροφίας μεγάλο αριθμό μεταφορικών ζώων (άλογα, μουλάρια κ.τ.λ.). Ασκούσαν λοιπόν παλαιότερα και το επάγγελμα του αγωγιάτη (*κιρατζή*), μεταφέροντας αγαθά και εμπορεύματα με πληρωμή, την περίοδο που δεν βρίσκονταν σε μετακίνηση με τα ζώα για τα χειμαδιά ή τα θερινά βοσκοτόπια, αυξάνοντας έτσι τα εισοδήματά τους (πρβλ. και Halstead 1996: 64).¹⁰ Άλλωστε αυτό συμβαίνει συχνά με τους ημινομάδες και νομάδες κτηνοτρόφους (Glatzer & Casimir 1983: 310). Π.χ. οι Βλάχοι του Κεφαλόβρυσου μετέφεραν ξυλεία (σανίδες κ.ά.) από τα χωριά της Πίνδου Βωβούσα και Σαμαρίνα, ενώ οι Γιανναίοι, μια πλούσια οικογένεια Βλάχων από το Κεφαλόβρυσο που είχε δραστηριοποιηθεί το 19ο αιώνα στη Βόρεια Ήπειρο, απέκτησαν τη μεγάλη περιουσία τους μεταφέ-

10. Ήταν επομένως, λόγω της κινητικότητας, επιφορετές και στο λαθρεμπόριο, το οποίο ήταν πολύ συνηθισμένο στα σύνορα Αλβανίας - Ελλάδας. Μετέφεραν κυρίως κυρίως τσιγάρα, ενώ στην κατοχή μερικοί έκαναν λαθρεμπόριο ραδιοφώνων. Σε μια περίπτωση μάλιστα ένας τέτοιος λαθρέμπορος Βλάχος είχε επικηρυχθεί από τους Ιταλούς έναντι πολλών χρυσών λιρών και συνελήφθη.

ροντας πυρίτιδα κατά την εμπόλεμη περίοδο, από την Αλβανία (τα λιμάνια) στη Βουλγαρία και τη Σερβία.¹¹ Όμως και κατά την Κατοχή και τον Εμφύλιο, οι Γερμανοί και οι Ιταλοί αλλά και οι αντάρτες τούς υποχρέωναν πολλές φορές να μεταφέρουν με τα ζώα τους τρόφιμα κυρίως καλαμπόκι από άλλες περιοχές (Αλβανία, Μακεδονία), όπου υπήρχε επαρκής παραγωγή.

Όσο υφίστατο η Οθωμανική Αυτοκρατορία, οι μετακινήσεις των κτηνοτρόφων και των κिरατζήδων ήταν πολύ εύκολες γιατί δεν υπήρχαν σύνορα στην Ήπειρο. Και αυτό γιατί ο ημινομαδισμός μεγάλων αποστάσεων λειτουργεί μόνο σε εξελιγμένο οικονομικό και κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο, όπως είναι τα μεγάλα κράτη, οι αυτοκρατορίες κ.τ.λ. (Blanks 1995: 70). Οι Βλάχοι διηγούνται συγκινητικές ιστορίες για τα ταξίδια τους αυτά με τα καραβάνια. Π.χ. σε μια περίπτωση νεαρή γυναίκα βλάχικης καταγωγής από το Κεφαλόβρυσσο (ήταν από εκεί ο πατέρας της) έβγαινε έξω από το σπίτι και τους πρόσφερε φαγητό, γιατί διατηρούσε στη μνήμη της ότι είχε συγγένεια με τους αγωγιάτες. Οι Βλάχοι εξάλλου αποκτούσαν εισοδήματα εμπορευόμενοι και τα δικά τους βιοτεχνικά προϊόντα, π.χ. βελέντζες, σαμαροσκουτία κ.τ.λ., όπως στη μεγάλη εμποροζωοπανήγυρη που γινόταν στις 23 Ιουνίου στο Μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη στα Φραστανά (Κάτω Μερόπη). Το εμπόριο αυτού του είδους σε συνδυασμό με την εμπορία των κτηνοτροφικών προϊόντων τους τους βοηθούσε στην προμήθεια, όπως ήδη ανέφερα, των απαραίτητων γεωργικών προϊόντων (σταριού, καλαμποκιού, λαδιού κ.ά.) για τη διατροφή τους (πρβλ. και Halstead 1996: 65, 69).

Οι κτηνοτρόφοι του Κεφαλόβρυσσου είχαν καθορισμένους τόπους στους οποίους πήγαιναν το καλοκαίρι (βουνά) και καθορισμένους τόπους στους οποίους πήγαιναν το χειμώνα (χειμαδιά). Η μετακίνηση ανάμεσα σε δύο σταθερά σημεία που βρίσκονται σε μεγάλες αποστάσεις στα ορεινά και τα πεδινά ορίζει την ημινομαδική κτηνοτροφία. Οι τόποι αυτοί βρίσκονται στη σημερινή Αλβανία (Βόρειο Ήπειρο) και στην Ελλάδα. Από τις ορεινές εγκαταστάσεις αναφέρω τα χωριά των περιοχών της Κορυτσάς, του Αργυροκάστρου, τη Φράσαρη στην Αλβανία.¹² Στην Ελλάδα ήταν και συνεχίζει να είναι ο ορεινός χώρος της Νεμέρτσικας (Μερόπης) και ειδικότερα οι θέσεις Κουλούρι Γιάνκου, Μουντόπουλο, Καραγιάννη, Μπισικιόπουλο, Παλιοχώρι, καθώς και το Κουτσόχρανο, ο Γράμμος, το Μιτσικέλι, η Πίνδος (Σαμαρίνα). Επίσης η περιοχή των Ιωαννίνων Καλωτά, κοντά στο Λυκόστομα. Τα έφεραν επίσης στην περιοχή του Βοϊδομάτη (επαρχία Κόνιτσας), όπου καλλιεργούσαν πολλά καλαμπόκια και μετά από το θερισμό, τα ζώα μπορούσαν να βόσκουν στην καλαμιά. Γενικά όμως το μεγαλύτερο μέρος των θερινών βοσκοτόπων βρίσκονταν στο Πωγώνι στις θέσεις: Λαμπάτζα, Μπούρτσια, Μυρμηγκιαρη, Πύργος, Κρασιά, Σταυροσκιάδι, Παπαλάκκος (Κούρος 1996: 150). Σήμερα τα ζώα τους έχουν περιοριστεί στον ορεινό χώρο σε μεγαλύτερο ποσοστό στη Νεμέρτσικα και σε μικρότερο στον Γράμμο.

Χώροι χειμαδιών στην Αλβανία ήταν οι Άγιοι Σαράντα, η Αυλώνα, το Δέλβινο, το Μούρσι, το Τσιφλίκι, τα Λιβάδια. Π.χ. οι Κολωνιάτες Ζαρκαλαίοι, συνδεδεμένοι με επιγαμίες με τους Φρασαριώτες και ειδικά με τους Μετζιτιώτες, μετακινούνταν μεταξύ Κορυτσάς και Μουρσίου. Παλαιότερα, ο Γεωργάκης Μεντής με 1500 πρόβατα βρισκόταν το καλοκαίρι στη Σαμαρίνα (Πίνδο) και το χειμώνα στους Αγίους Σαράντα. Αυτός μετά το 1830 που ιδρύθηκε το Κεφαλόβρυσσο έμενε στο χωριό το καλοκαίρι και το χειμώνα έφευγε πάλι για τους Αγίους Σαράντα. Λιβάδια εξάλλου υπήρχαν στην περιοχή των Εξαμιλών και αήκαν στον Νάσο Κιτσώνα από την Πωγωνιανή. Στην Ελλάδα περιοχή χειμα-

11. Οι Γιανναίοι ήταν πολύ έξυπνοι και δραστήριοι, ιδιαίτερα ο Νάκης Γιάννος, ο επονομαζόμενος Μέντις (Έξυπνος). Αυτός πρώτος, αντιλαμβανόμενος την ανάγκη για βοσκότοπους, επένδυσε τα χρήματά του αγοράζοντας γη για ένα «κοιμάτι ψωμί» (ένας άλλος τσέλιγκας που έκανε το ίδιο ήταν ο Πήλιο Κούρος). Ο Γιάννος αγόρασε λοιπόν περίπου 35.000 στρέμματα από τους γαιοκτήμονες μπέηδες για να μην εξαρτάται από αυτούς. Έπραξε δηλαδή αντίθετα από ό,τι συνήθιζαν οι Βλάχοι, που υπολόγιζαν τον πλούτο με τον αριθμό των ζώων και όχι τον αριθμό των στρεμμάτων που είχαν στην ιδιοκτησία τους (πρβλ. και Κούρος 1996: 151), αλλά και από ό,τι πιστεύεται γενικά για τους νομάδες και ημινομάδες κτηνοτρόφους (Glatzer & Casimir 1983: 307). Κατόπιν ο Γιάννος προχώρησε στην αγορά των ζώων. Τα κτήματα αυτά επί κομμουνιστικού καθεστώτος δημεύτηκαν. Μετά την αλλαγή του καθεστώτος κάποιοι θέλησαν να τα καταπατήσουν, εκείνοι όμως είχαν έγγραφα (ντοκουμέντα) του αλβανικού κράτους. Ο ίδιος είχε αγοράσει και μύλο με νεροτριβή (ντριστελά). Ο Γιάννος εισέπραττε τα δικαιώματά του για την άλεση, το ξάι, αντί για χρήματα, καλαμπόκι ή σάτι. Τις ποσότητες που συγκέντρωνε με αυτό τον τρόπο τις πουλούσε σε άλλες περιοχές. Λέγεται ότι ήταν τόσο πλούσιος που στο γάμο του βασιλιά της Αλβανίας Ζώγου του πρόσφερε τριάντα κριάρια με χρυσομένα κέρατα. Σύμφωνα με μια παράδοση, όταν επιβλήθηκε το κομμουνιστικό καθεστώς, έκρυψαν τις λίρες μέσα σε καζάνια και τα έθαψαν στη γη. Σήμερα κανείς δεν γνωρίζει τι έγινε αυτό το χρυσάφι. Για μερικές άλλες οικονομικά δραστηριότητες οικογένειες εξάλλου λέγεται ότι είχαν αποκτήσει μεγάλες περιουσίες σε χρήμα και ότι «έφεραν τις λίρες μέσα στους μπέδες [σάκκους]».

12. Οι Βλάχοι της Αλβανίας πήγαιναν σε αλβανικά σχολεία. Πριν από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο στο σχολείο της Τσουκάς (στο Μπερ) υπήρχαν 130 μαθητές χριστιανοί. Πήγαιναν και στα σχολεία της Πολίτσας, των Σκωριάδων, της Σωπικής, του Χλομού. Στα σχολεία αυτά υπήρχαν το καλοκαίρι 30-40 παιδιά. Μάθαιναν εκεί αλβανικά, ενώ ελληνικά μάθαιναν το χειμώνα στους Αγίους Σαράντα.

13. Στην περιοχή της Σαγιάδας χειμαδιά υπήρχαν στις θέσεις Καντάλι και Ματούλα (κάθε λιβάδι είχε την ονομασία του), που ανήκαν στον τσέλιγκα Πήλιο Νάνη, κοντά στο ελληνικό φυλάκιο, όπου υπήρχε το αλβανικό (τουρκοτσάμικο) χωριό Κότσικα, σήμερα ερειπωμένο. Γιατί πολλά αλβανικά χωριά εγκαταλείφθηκαν από τους κατοίκους τους αμέσως μετά τον πόλεμο ή καταστράφηκαν από τους χριστιανούς σε αντίποινα για τις αγριότητες αλλά και για την καταστροφή της παλιάς Σαγιάδας από τους Ιταλούς και τους Τουρκοτσάμους. Στις θέσεις Καντάλι και Ματούλα κάθε λιβάδι είχε έκταση 2000 στρέμματα. Τα δύο λιβάδια δηλαδή είχαν συνολικά έκταση 4000 στρεμμάτων. Αναλυτικότερα: τα χειμαδιά μεταξύ Σαγιάδας και Στύλου άρχιζαν από Κότσικα, Πλαίσιο, Λιόπεσι (άλλο αλβανικό χωριό κατεστραμμένο από τους χριστιανούς), Παλιά Σαγιάδα, Μανρομάτι, Στροβίλι, Άη Θωδωρή, Χαϊλιά, Παγανιά, Όρλια, Νένουδα, Κάτω Αετός, Τσιγκέλι, Σταυρός, Μαντήλα, Χασουμέρι, Φτελιάς. Από Φιλιάτες και κάτω ήταν τα χειμαδιά: Σμέρτο, Μαλσιανίτσα, Σκουπίτσα (Κεστρίνη), Μαντούκα, Λίφατα, Μπαδήμα, Βάρδα (Κούρος 1996). Χειμαδιά εξέχον Αρβανιτόβλαχων υπήρχαν και στην πεδινή Θεσσαλία (Σέσκλο, Αλμυρό κ.α.). Από την άλλη πλευρά των συνόρων, στην Αλβανία, χειμαδιά υπήρχαν στις θέσεις Μαλίνα, Τσιφλίκι, Εξαμίλλια, Μούρι. Στο Μούρι μάλιστα οι Βλάχοι πηγαίνονταν σαν να βρίσκονταν στην Ελλάδα.

14. Ο ανταγωνισμός των Βλάχων με τα κτηνοτροφικά χωριά των Ελλήνων ήταν για τους βοσκότοπους, για το «ποιος θα φάει το βουνό» ή «ποιος θα φάει τα κτήματα», κατά την έκφρασή τους, ήταν πολύ μεγάλος. Χαρακτηριστική είναι η υπόθεση των μεγαλοτσελιγκάδων Κιοσαίων, οι οποίοι έβροσαν τα ζώα τους στο Μονοδέντρι Ζαγορίου (Μιτσικέλι). Οι Βιτσιώτες όμως δεν τους ήθελαν, γιατί είχαν και αυτοί πολλά ζώα και για να τους διώξουν τους κατηγορήσαν ως «φιλοϊταλούς». Ως γνωστόν, τα χωριά Βίτσα-Μονοδέντρι αποτελούν ένα σύνολο. Σημειώνω πάντως ότι ο παππούς τους Καπέλης είχε κάνει μεγάλη δωρεά στο ελληνικό κράτος (στον Μεταξά) πριν από τον πόλεμο για να αγοράσουν αεροπλάνα. Την περίοδο της ακμής του τσελιγκάτου τους είχαν 3000-5000 πρόβατα και 100 φοράδες. Ο Καπέλης ήταν αρκετά πλούσιος για να θελήσει να σπουδάσει τον εγγονό του γιατρό στο Βερολίνο, κάτι που δεν έγινε γιατί το παιδί ήταν μοναχογιός και η μητέρα του δεν ήθελε να φύγει. Άλλωστε δεν ήταν ασήνηθες πλούσιοι τσελιγκάδες να στέλνουν τα παιδιά τους να σπουδάσουν στο εξωτερικό (Αγγλία κ.α.) γιατροί, δικηγόροι κ.τ.λ. Οι Κιόσηδες όμως υπέστησαν επανειλημμένα καταστροφές. Τα ζώα τους δύο φορές, το 1912 και το 1922, τα άρπαξαν οι Αλβανοί

διών ήταν και είναι όλη η περιοχή της Ηγουμενίτσας στο Νομό Θεσπρωτίας και ειδικότερα γύρω από τη Σαγιάδα, Ασπροκλήσι, Λουρίδα, Παραπόταμο (Βάρφανα), Πλαταριά κ.α.¹³

Οι μετακινήσεις στον ελληνικό χώρο γίνονταν από δύο κατευθύνσεις. Των Αρβανιτόβλαχων από το Μιτσικέλι, κυρίως το χωριό Μονοδέντρι, γιατί στη Βίτσα, που ήταν κτηνοτροφικό χωριό, δεν τους επέτρεπαν να εγκατασταθούν,¹⁴ γίνονταν μέσω Ζίτσας και κατόπιν μέσω Βροσύνας, ενώ αυτοί του Γράμμου και της Νεμέρτσικας μετακινούνταν κατευθείαν μέσω Κεραμίτσας (βλ. Χάρτη 1). Συνήθως οι κτηνοτρόφοι ξεκινούσαν στις 20 Νοεμβρίου για τα χειμαδιά, εκτός αν ο χειμώνας είχε ενσκήψει νωρίτερα. Την ημερομηνία την καθόριζε ο τσελιγκας, η οποία ήταν πάντα μετά του Αγίου Δημητρίου. Παλιά που οι μεταφορές των ζώων δεν γίνονταν με φορτηγά αυτοκίνητα ή το τρένο, όπως σήμερα, αλλά πεζή, όλοι βρίσκονταν μια εβδομάδα στο δρόμο.¹⁵ Ο χρόνος αυτός διπλασιαζόταν όταν πήγαιναν στα χειμαδιά της Αλβανίας.

Χρησιμοποιούσαν σκηνές και τέντες από τραγόμαλλο, για να μην περνάει το νερό της βροχής, που στηρίζονταν σε ορθοστάτες (ειδικές φούρκες). Το ύφασμά τους ήταν συνήθως μαύρο-καφέ (κανούτες) με ρίγες, ανάλογα με το μελίτι, για να αναγνωρίζονται. Μια τέντα αποτελούνταν από τέσσερα-πέντε φύλλα πλάτους ενός μέτρου και μήκους πέντε, τα οποία ύφαιναν οι γυναίκες στον αργαλειό (Κούρος 1996: 152). Ταξίδευε όλο το τσελιγκάτο, δηλαδή η στάση από έξι-εφτά οικογένειες, και έβλεπε εφτά «τσαντίρια». Κάθε «τσαντίρι» είχε, ανάλογα με την οικογένεια, από ένα έως δέκα φορτηγά ή «χοντρά» ζώα, όπου φόρτωναν τα υπάρχοντά τους.

Παλαιότερα, όταν το ταξίδι ήταν μεγαλύτερο και υπήρχαν μεγάλοι κίνδυνοι, ο σχηματισμός της πορείας ήταν καθορισμένος: μπροστά πήγαιναν οι άντρες, οπλισμένοι. Άλλωστε και σήμερα οπλοφορούν οι κτηνοτρόφοι (διαθέτουν κυνηγετικά όπλα μέσα στα αγροτικά φορτηγά τους). Ακολουθούσαν φορτωμένα τα ζώα με τα υπάρχοντά τους και τα γυναικόπαιδα. Κατόπιν πάλι οπλισμένοι άνδρες. Τα ζώα ακολουθούσαν βόσκοντας, φυλασσόμενα από οπλισμένους άνδρες και άγρια τσοπανόσκυλα (Hammond 1976: 39). Πριν τον εκσυγχρονισμό με τα φορτηγά αυτοκίνητα, και όταν πια δεν υπήρχε κίνδυνος αρπαγής του κοπαδιού, τα πρόβατα ακολουθούσαν βόσκοντας, φυλασσόμενα μόνο από τους τσοπάνους και τα τσοπανόσκυλα (Κούρος 1996: 152).

Η πορεία στην Ήπειρο γινόταν ακολουθώντας τα ρέματα και τις κοίτες των ποταμών, όπως έκαναν οι κτηνοτρόφοι και στις άλλες περιοχές της Ελλάδας (Ψυχογιού 2000), με ενδιάμεσους σταθμούς για διανυκτέρευση τα «κονάκια» που ήταν από πριν γνωστά (Γάτσιος 2002: 19). Τα κοπάδια που ξεκινούσαν από τη Νεμέρτσικα και τους Δρυμάδες έκαναν το πρώτο κονάκι στη Βοστίνα (Πωγωνιανή), το δεύτερο στο Γκούβερι (Φαράγγι) και συναντιόνταν με τις οικογένειες τους στη Στρατίνισα και από εκεί και κάτω πορεύονταν όλοι μαζί.

Όσα ξεκινούσαν από το Κεφαλόβρυσσο και τα γύρω μέρη έκαναν τον πρώτο σταθμό στο Μέγα (ανάμεσα στη Βήσσανη και το Δελβινάκι) ή στην τοποθεσία Λέπενο (κοντά στο Δελβινάκι), το κεφαλοχώρι του Πωγωνίου που καταστράφηκε από τους Τουρκαλβανούς το 18ο αιώνα. Από εκεί προχωρούσαν στο ρέμα του Γαλάνη και διέσχιζαν την κοιλάδα του Γυφτοπόταμου ως την Κάτω Λάβδανη, έχοντας αριστερά τον ορεινό όγκο του Κασιδιάρη και δεξιά της Μουργκάνας. Με τη Στρατίνισα αριστερά και την Καστάνιανη δεξιά έφταναν στη γέφυρα που ενώνει τα δύο χωριά όπου έκαναν το δεύτερο σταθμό (κονάκι). Από εκεί περνούσαν το ρέμα της Άσπρης, άφηναν αριστερά το Ψηλόκα-

στρο, Δημοκόρη, Λάβδανη ως τον αυχένα του Άη Νίκο Κάτω Λάβδανης και την κοιλάδα του Γυφτοπόταμου, με αριστερά το χωριό Βρίστοβο, και ακολουθούσαν την κοιλάδα Λαγκαβίτσα, παραποτάμου του Καλαμά ως την Κάτω Λάβδανη, όπου έκαναν το τρίτο κονάκι, ενώ άλλοι έκαναν το τρίτο κονάκι στον παραπάνω αυχένα του Άη Νικόλα (Κούρος 1996).

Κατόπιν περνούσαν τις δυο μικρές πέτρινες γέφυρες της Κάτω Λάβδανης και ακολουθούσαν το ρέμα του Κοσοβίτικου, που έχει τις πηγές του στο χωριό Κοσοβίτσα της Βόρειας Ηπείρου, συγκεντρώνει τα νερά των πηγών της Μουργκάνας και των νοτίων πλαγιών του Κασιδιάρη και παραπάνω από τη Βροσύνα χύνεται στον Καλαμά. Η διαδρομή άφηνε δεξιά τα χωριά Κουρεμάδι, Λίστα και αριστερά το χωριό Τσιμπουκάτες (Καλλιθέα), ακολουθούσε τότε τη δεξιά και πότε την αριστερή κοίτη του ποταμού, ως τις πηγές του Κεφαλόβρυσου, οπότε έπιαναν τη δεξιά κοίτη, γιατί μετά τη συγκέντρωση των νερών από τις πηγές, το ποτάμι γίνονταν αδιάβατο, και έκαναν το τέταρτο κονάκι στο εκκλησάκι της Παναγιάς ή στη θέση Λία Ντούκα (Κούρος 1996: 153-154).

Από εκεί η πορεία εξακολουθούσε, έχοντας αριστερά το ποτάμι της Αγίας Μαρίνας, το οποίο με τον εμπλουτισμό του από τις πηγές του Κεφαλόβρυσου μετονομάζεται σε Λαγκαβίτσα. Άφηναν δεξιά το χωριό Γλούστα (Κεφαλόχωρι), περνώντας μέσα από τους λασπότοπους των οικισμών Γιωτάτικα, Εξαρχάτικα, Λαπάτικα. Κατόπιν έκοβαν κάθετα το δημόσιο δρόμο που συνδέει τα χωριά της Μουργκάνας με το χωριό Βροσύνα και περνούσαν το ρέμα Ντουρίτσα, που κατεβαίνει από το Μπαμπούρι, και στο ύψος του χωριού Τσιμπουκάτες εγκατέλειπαν την κοίτη του ποταμού Λαγκαβίτσα και ανηφόριζαν στις πλαγιές της Μπελούνας, όπου στο ύψωμα «Αλώνι» έκαναν το πέμπτο κονάκι. Το πέραςμα της Ντουρίτσας ήταν ιδιαίτερα δύσκολο και γινόταν πολύ επικίνδυνο, γιατί αν είχε πολύ νερό έπρεπε να περάσουν άνθρωποι και ζώα από μια κρεμαστή γέφυρα πολύ επικίνδυνη. Συχνά μερικά πρόβατα παραπατούσαν και έπεφταν μέσα στο ρέμα. Μετά το «Αλώνι» άφηναν δεξιά το χωριό Βορτόπι (Αναβρυτόν), περνούσαν από το χωριό Γκιουλέκα (Σουγιώτου Μπαδήμα) και στον αυχένα της Κεραμίτσας στη θέση Πρέσπα έκαναν το έκτο κονάκι.

Από εκεί κατηφόριζαν, περνούσαν από το Κοκκινολιθάρι, κατέβαιναν στο ρέμα Τσουρουλού και ακολουθούσαν την κοίτη του ως το καφενείο του Τρύφωνα. Κατόπιν περνούσαν έξω από το χωριό Δάφνη και ακολουθώντας την αριστερή κοίτη του ρέματος Δάφνη έκαναν το έβδομο κονάκι στο θέση Τόρη, κοντά στο χωριό Φοινίκι. Από εκεί, περνώντας μέσα από τον κάμπο του Φοινικιού, έστηναν το όγδοο κονάκι στα Τούρκικα μνήματα των Φιλιπών. Από εδώ και κάτω κάθε τσελιγκάτο έπαιρνε τη δική του πορεία προς το δικό του χειμαδιό (Κούρος 1996: 155-158) (βλ. Χάρτη 1).

Ένα άλλο δρομολόγιο που ακολουθούσαν όσοι ήθελαν να καθυστερήσουν στο δρόμο για να φτάσουν όσο γινόταν πιο αργά στα χειμαδιά, αλλά και γιατί από εκεί το έδαφος ήταν πιο ομαλό και είχε καλύτερες βοσκές, ήταν το εξής: με πρώτο σταθμό το Μέγα, αντί να κατευθυνθούν προς το Λεπενό, κατέβαιναν στη Ζαραβίνα (Λίμνη), περνούσαν ανάμεσα στη Λίμνη της Ζαραβίνας και τη Γέφυρα των Αγίων και έκαναν το τρίτο κονάκι στον κάμπο της Σιταριάς. Από εκεί περνούσαν από τον Παρακάλαμο ή και από την Πογδόριανη (Άνω Παρακάλαμος), από την τοποθεσία Νατσαίοι, και έκαναν το τέταρτο κονάκι στους Κουκλιούς. Από εκεί προχωρώντας έκαναν το πέμπτο κονάκι στον Άγιο Γεώργιο, έξω από τη Ιερομνήμη. Κατόπιν περνούσαν το Μικρό Σουλόπουλο, το Ζωχόρεμα και έκαναν το επόμενο κονάκι κοντά στο Εκκληροχώρι. Στη συνέ-

Λιάπηδες και τα κράτησαν στα Λιβάδια μέσα στην Αλβανία. Μια άλλη φορά τα ζώα τους (1000 πρόβατα) τα πήρε ο βασιλιάς της Αλβανίας Ζώγου (περίοδος 1930-1936), τέλος, κατά τον Εμφύλιο οι αντάρτες. Είχαν υποστεί όμως απώλειες και κατά τον πόλεμο του '40, όταν πολλά μεταφορικά ζώα τους επιτάχθηκαν από τον ελληνικό στρατό και χάθηκαν. Από τότε δεν μπόρεσαν, κατά τη δήλωσή τους, να ορθοποδήσουν.

15. Επί Τουρκοκρατίας κάθε μεγάλο τσελιγκάτο είχε έναν Αλβανό μουσουλμάνο (μπέη ή τοπάρχη) που το προστάτευε. Αυτός ήταν Τσάμης ή Λιάτης και λεγόταν «κομπόρ». Δουλειά του ήταν να προστατεύει το τσελιγκάτο από τους κλέφτες, τους ληστές κ.ά. Ο κομπόρ ήταν αρχηγός φάρας ή είχε υπό τη διαταγή του ενόπλους φίλους ή συγγενείς, όπως ήταν οι ληστρικές ομάδες της εποχής, με μόνη διαφορά ότι αυτοί επέβαλλαν το νόμο ή το έθιμο και πολλές φορές έρχονταν σε σύγκρουση, λόγω των καθηκόντων τους με άλλους ληστές, με τους οποίους μπορεί να ήταν ομόθησκοι, ομοεθνείς και γενικά άνθρωποι της ίδιας κοινωνίας. Η προσωπικότητα και το κύρος που είχαν στην περιοχή οι κομπόρ ήταν μέτρο αποτροπής των ληστών, οι οποίοι ήξεραν ποιος κομπόρ προστάτευε το κάθε τσελιγκάτο και, αν αποτολούσαν ληστεία, θα είχαν να κάνουν περισσότερο με τον κομπόρ παρά με τον τσελιγκά (Κούρος 1996: 152). Η προστασία αυτή θα παρέχόταν βέβαια με την απόδοση προς αυτούς κάποιων εισφορών, ίσως φόρου υποτέλειας, πέρα από το ενοίκιο για τους βοσκότοπους (Κουκούδης 199: 167).

Χάρτης 1.

Οι διαδρομές των ημινομάδων Αρβανιτόβλαχων από τα ορεινά στα χειμαδιά
(παράλια) μετά το 1950

χειμα ακολουθούσαν τη δεξιά κοίτη του Καλαμά, περνούσαν τον Μέγα λάκκο και έκαναν κονάκι στη Βρυσούλα. Μετά τη Βρυσούλα περνούσαν το Κούτσι Ρέμα, τη Λεπτοκαρυά, το ποτάμι Λαγκαβίτσα και έκαναν κονάκι στη Ραβενή. Από εκεί έφταναν στο ρέμα Δερβένι, περνούσαν ανάμεσα από το χωριό Μαλούνι και τα Αχούρια Μαλουνίου, ως το χωριό Δάφνη και τη θέση Τόρη. Από εκεί και κάτω η διαδρομή ήταν η ίδια (Κούρος 1996: 159).

Στα χειμαδιά που εκτεινόταν από τις ακτές της Βορείου Ηπείρου (Αυλώνα, Αγιοι Σαράντα) ως τις ακτές σχεδόν του Αμβρακικού Κόλπου στην Ελλάδα (Αραβαντινός 1905: 37) έφτιαχναν τις πρόχειρες στρογγυλές αχυροκαλύβες (καλατζούκες) και τις λιάσες (μαντριά). Στο χώρο αυτό υπήρχε μεγάλος α-

νταγωνισμός με άλλους κτηνοτρόφους, ιδιαίτερα Αλβανούς. Π.χ. παλαιότερα τις εγκαταστάσεις αυτές τις κατέστρεφαν οι μωαμεθανοί Αλβανοί (μουατζήδες), με συνέπεια μερικές φορές αιματηρές συγκρούσεις (βεντέτες). Το σκελετό της καλύβας τον έφτιαχναν οι άνδρες και το πλέξιμο το έκαναν οι γυναίκες. Χρησιμοποιούσαν ξύλα από φράξο για το σκελετό και ψάθες ή άχυρο από βρίζα για το πλέξιμο. Τα ξύλα τα έδεναν με σπάρτα στα λιβάδια και με βούρλα από τους βάλτους. Στο βουνό, όπου οι καλύβες ήταν τετράγωνες για να μην τις παίρνει ο αέρας, τα ξύλα τα έδεναν με πέτσα (φλούδα) από μπλιό (φλαμούρι). Οι καλύβες είχαν πάντα την είσοδο από τον Νότο, ενώ μέσα είχαν εστία (βάτρα) κατασκευασμένη από πέτρες. Η εστία αυτή είχε μια μεγάλη πέτρα στο πίσω μέρος, όπου έριχναν τη στάχτη και την έλεγαν «τουτσουνάρι» (σταχτοδόχος). Η εστία στις βλάχικες στρογγυλές καλύβες βρισκόταν λίγο απόκεντρα, απέναντι από την είσοδο, αντίθετα με ό,τι συνέβαινε στη σαρακατσάνικη στρογγυλή καλύβα, όπου η εστία ήταν στο κέντρο. Τα τοιχώματα της καλύβας από μέσα τα άλειφαν με λάσπη και σβουνιά σε ύψος δύο μέτρων για να μην μπαίνει ο αέρας, ενώ το δάπεδο το πατούσαν για να σκληρύνει. Κάτω έστρωναν βελόνιτzes και φλοκάτες. Οι μεγάλες βλάχικες στρογγυλές καλύβες μπορούσαν να έχουν έκταση ως 40 τ.μ. Σημειώνω ότι για τα νιόπαντρα ζευγάρια συνήθως κατασκεύαζαν μια μικρή καλύβα δίπλα στους γονείς του γαμπρού. Στις πεδινές περιοχές σήμερα οι Βλάχοι έχουν εγκατασταθεί πλέον μόνιμα. Έχουν χτίσει δηλαδή κανονικά σπίτια εκεί όπου πρώτα υπήρχαν αχυροκαλύβες.

Το μεγάλο πρόβλημα αυτών των ημινομάδων κτηνοτρόφων παρουσιάστηκε αμέσως με τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τη δημιουργία του αλβανικού κράτους το 1914.¹⁶ Συγκεκριμένα το 1917 έκλεισαν τα σύνορα, «κόπηκε η Αλβανία» και τους έπιασε η γραμμή, με συνέπεια πολλές οικογένειες να χωριστούν, αποκλεισμένες στις δύο πλευρές των συνόρων. Π.χ. οι Μεντήδες κλείστηκαν στην Αλβανία και το 1932 μπόρεσαν να φύγουν και να έλθουν πάλι στο χωριό Κεφαλόβρυσο. Τότε για πρώτη φορά πολλοί αρραβώνες διαλύθηκαν, γιατί οι Βλάχοι είχαν μέχρι το 1960 τη συνήθεια να αρραβωνιάζουν τα παιδιά από νηπιακή ηλικία. Η διευθέτηση από τις δύο χώρες με ειδικές συμφωνίες του θέματος των μετακινήσεων έδωσε τέλος στο πρόβλημα των κτηνοτρόφων.

Το πρόβλημα όμως επανήλθε εντονότερο και ανυπερόβλητο μετά το 1945, με τις ίδιες και χειρότερες συνέπειες. Η εμπόλεμη κατάσταση Ελλάδας - Αλβανίας καθώς και το κλείσιμο των συνόρων κατά και μετά τον Εμφύλιο από το 1947 έδωσε καίριο χτύπημα στις διασυνοριακές μετακινήσεις των κτηνοτρόφων του Κεφαλόβρυσου. Οι Βλάχοι αυτοί αναγκάστηκαν να περιορίσουν τις μετακινήσεις τους στον ελληνικό χώρο της Ηπείρου και συγκεκριμένα στη Νεμέρτσικα, στον Γράμμο, στην Πίνδο, στη Σαγιάδα και στο Ασπροκλήσι, αλλά και στα χαμηλότερα μέρη της επαρχίας Πωγωνίου, στην ορεινή περιοχή γύρω από το Κουτσόκραιο, στα χωριά Κακόλακκο, Βήσσανη κ.ά. Την περίοδο εξάλλου του Εμφυλίου οι κτηνοτρόφοι υποχρεώθηκαν να μετακινηθούν για μεγάλο χρονικό διάστημα στην Κέρκυρα απέναντι στη Λουριδα.¹⁷ Άλλωστε στην Κέρκυρα (χωριό Γαρίτσα) αλλά και στη Λευκάδα είχαν γίνει αρβανιτοβλάχικες εγκαταστάσεις Κεφαλοβρυσιωτών ήδη από το τέλος του 19ου αιώνα, μετά από την ανεπιτυχή επανάστασή τους κατά των Τούρκων το 1878 (Κουκούδης 1999: 174).

Όλα αυτά είχαν βέβαια ως συνέπεια τη μείωση του όγκου και του αριθμού των ζώων που εξέτρεφαν. Τα κοπάδια περιορίστηκαν ανάλογα με τις αποστάσεις τις οποίες έπρεπε να διανύσουν για την αναζήτηση βοσκοτόπων, αλλά και τις δυσκολίες μετακίνησης, καθώς και τη μείωση των μεγάλων λιβαδιών (Νι-

16. Στην πραγματικότητα το πρόβλημα χρονολογείται από πολύ παλαιότερα, και ειδικότερα από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μετά την Επανάσταση του 1821. Οι εγκατεστημένοι στην περιοχή του Ξηρομέρου έχασαν τα θερινά βοσκοτόπια τους στην Πίνδο και τη Νεμέρτσικα, ενώ κάτι παρόμοιο συνέβη και στους Αρβανιτοβλάχους που είχαν εγκατασταθεί στη Θεσσαλία μετά την ενσωμάτωσή της στην Ελλάδα το 1881. Άλλοι από αυτούς αναγκάστηκαν να μετατραπούν σε εδραίους γεωργούς, άλλοι να αναζητήσουν θερινούς βοσκότοπους στην ορεινή Θεσσαλία, Ήπειρο και Ρούμελη (Ευρυτανία) ή να μετακινηθούν νοτιότερα μέχρι τη Βοιωτία και την Αττική, όπου άλλωστε υπήρχαν βλάχικες εγκαταστάσεις από παλαιότερα (Αλεξάκης 1995β: 1239, 2000β, πρβλ. και Κουκούδης 1999: 191-196).

17. Αυτό έγινε στην προσπάθεια του κράτους αραίωσης των ορεινών πληθυσμών για τον περιορισμό του εφοδιασμού των ανταρτών. Οι Βλάχοι περιγράφουν χαρακτηριστικά το χώρο ως πέρα από την Ασπρη Θάλασσα (Ιόνιο Πέλαγος) και δώθε από τη Μαύρη Θάλασσα (Αδριατική).

τοιάκος 1996: 276, 1997) με τη διανομή των μεγάλων ιδιοκτησιών (τσιφλικιών) της περιοχής, που ανήκαν στους Τουρκοτσάμηδες αγάδες. Συνέπεια ήταν ο ημινομαδισμός να πάρει περισσότερο μορφή μεταβατικής κτηνοτροφίας μεσαίων ή μικρών αποστάσεων.

Στην περιοχή εξάλλου Μουρσίου (στην Αλβανία) και Σαγιάδας, Ασπροκλήσιου (στην Ελλάδα) οι βοσκότοποι ανήκαν σε Τουρκαλβανούς αγάδες, εγκατεστημένους στην Κονίσπολη, και από αυτούς τους ενοικίαζαν οι τσελιγκάδες που πρόσφεραν τα περισσότερα χρήματα. Υπήρχε μεγάλος ανταγωνισμός και δεν ήταν βέβαιο αν τον επόμενο χρόνο θα ξαναγύριζαν στο ίδιο μέρος. Το πρόβλημα λύθηκε με την επιβολή στις ελληνικές περιοχές του λεγόμενου ενοικιοστασίου από τον Βενιζέλο, με το οποίο απαγορεύτηκε στους ιδιοκτήτες να κάνουν έξωση στους κτηνοτρόφους. Για ένα χρονικό διάστημα τα λιβάδια πέρασαν στη δικαιοδοσία των τοπικών οικονομικών εφοριών, από τις οποίες τα ενοικίαζαν οι κτηνοτρόφοι και στις οποίες κατέβαλλαν το ενοίκιο. Αργότερα, και κυρίως μετά την εκδίωξη του Τουρκοτσάμηδων από τον Ζέρβα, πολλά λιβάδια στην ελληνική πλευρά οικοπεδοποιήθηκαν. Κάτι τέτοιο έγινε και στο Ασπροκλήσι της Σαγιάδας. Π.χ. η περιοχή την οποία είχαν από το 1945 οι Μεντήδες απαλλοτριώθηκε το 1956 και 200 περίπου στρέμματα χωρίστηκαν σε οικοπέδα, που δόθηκαν σε όσους κτηνοτρόφους ήταν εκεί, αλλά και σε πολλούς κατοίκους από ορισμένα χωριά της Μουργκάνας που τα έπιασε η συνοριακή γραμμή, για να χτίσουν σπίτια. Τότε περιορίστηκε εκεί η κτηνοτροφία, ενώ το 1980 οι εκτάσεις φυτεύτηκαν με μανταρινιές και άλλα οπωροφόρα δέντρα. Π.χ. ο Βασίλης Μεντής φύτεψε 1500 δένδρα (μανταρινιές).

Μετά το 1981, όταν η Ελλάδα μπήκε στην ΕΟΚ, τονώθηκε κάπως η προβατοτροφία λόγω των επιδοτήσεων που δίνονται ανά κεφαλή ζώου. Τώρα βλέπει κανείς παντού τα ζώα σημαδεμένα με κίτρινα σημάδια στα αυτιά από τις υπηρεσίες της Ε.Ε. Οι κτηνοτρόφοι αναφέρουν ότι, αν υπήρχαν από παλαιότερα αυτές οι επιδοτήσεις, δεν θα έφευγε κανένας για τη Γερμανία. Σήμερα ένα μεγάλο μέρος της κτηνοτροφίας ενισχύεται με τις ζωοτροφές. Παλαιότερα αυτό δεν γινόταν και, όπως λένε παλιοί κτηνοτρόφοι, τότε ψοφούσαν τα ζώα και δεν ήξεραν γιατί. Μετά το 1950 χρησιμοποιούν το καλαμπόκι. Λίγο πιο πριν (1948) χρησιμοποιούσαν τη βρόμη. Τώρα εκτός από το καλαμπόκι τα τρέφουν και με τριφύλλι. Οι απαιτήσεις των κοπαδιών είναι μεγάλες, αν υπολογίσουμε ότι μια προβατίνα έχει ανάγκη από ένα κιλό δημητριακών και ένα κιλό σανό, τριφύλλι ή κλαδί την ημέρα (Chang 1993: 695).

Άλλες διευκολύνσεις που συντέιναν στη διατήρηση της προβατοτροφίας και της αιγοτροφίας είναι η κατασκευή δρόμων προς τα ορεινά και δεξαμενών ποτίσματος των ζώων, καθώς και η απόκτηση αγροτικών αυτοκινήτων με χαμηλότοκα δάνεια (Γάτσιος 2002: 77). Μετά το 1990 λύθηκε εν μέρει και το πρόβλημα των βοσκών/τσοπάνων, με την είσοδο στη χώρα, και ιδιαίτερα στην περιοχή της Ηπείρου, Αλβανών, λαθρομεταναστών ή νόμιμων, που εργάζονται στις σάνες έναντι χαμηλού μισθού (70.000-100.000 δραχ. το μήνα). Αυτό εξυπηρετεί και τις δύο πλευρές, γιατί αυτοί οι Αλβανοί είναι κατά κανόνα χαμηλής μόρφωσης και δεν μπορούν να απασχοληθούν κάπου αλλού, ενώ λόγω γειτνίασης έχουν τη δυνατότητα να επισκέπτονται τις οικογένειές τους στην Αλβανία σε τακτά χρονικά διαστήματα. Όλοι όμως οι κτηνοτρόφοι του Κεφαλόβρυσου αναγνωρίζουν και δηλώνουν συχνά ότι, αν δεν υπήρχαν οι Αλβανοί, θα είχε εγκαταλειφθεί οριστικά η αιγοπροβατοτροφία.

Τα τελευταία χρόνια, με τη διάλυση του ανατολικού μπλοκ, τα πράγματα

έχουν πάρει άλλη τροπή. Οι Βλάχοι της Ηπείρου και της Νότιας Αλβανίας επανενώθηκαν, χωρίς αυτό να σημαίνει και ελεύθερη μετακίνηση των κοπαδιών των κτηνοτρόφων. Άλλωστε είχαν και έχουν συγγενείς και από τις δύο πλευρές των συνόρων, όπως ακριβώς ισχύει και για τους Ελληνόφωνους των δύο περιοχών. Στο Κεφαλόβρυσο προσκαλούνται μουσικά και χορευτικά συγκροτήματα Βλάχων από την Πρεμετή, Φράσαρη, Αντών Πότση, Μπορόβα και αλλού όπου υπάρχουν Βλάχοι, αλλά και από το Κεφαλόβρυσο πηγαίνουν στα χωριά αυτά. Ανταλλάσσουν εξάλλου επισκέψεις και συμμετέχουν σε άλλες κοινωνικές εκδηλώσεις, όπως οι γάμοι, οι βαφτίσεις, οι κηδείες συγγενών.

Σήμερα στο χωριό Κεφαλόβρυσο υπάρχουν οργανοπαίκτες Βλάχοι από τη Βόρειο Ήπειρο, οι οποίοι καλούνται στους γάμους, στις βαφτίσεις και σε άλλες κοινωνικές και οικογενειακές εκδηλώσεις, ενώ και πολλοί οικοδόμοι Βλάχοι από την ίδια περιοχή έρχονται και εργάζονται στο χωριό. Υπάρχει πάντα σ' αυτές τις εργασίες μια προτίμηση για Αρβανιτόβλαχους της Βορείου Ηπείρου παρά για πραγματικούς Αλβανούς. Η επικοινωνία αυτή έχει ως συνέπεια την ανανέωση ορισμένων εθίμων και ορισμένων πρακτικών που είχαν ατονήσει στο Κεφαλόβρυσο λόγω της εξέλιξης, όπως το πολυφωνικό τραγούδι, ο χορός και ορισμένα έθιμα του γάμου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξάκης, Ε. Π. (1995α), «Η διαπραγμάτευση της συλλογικής ταυτότητας στους Έλληνες Βλάχους του Κεφαλόβρυσου (Μετζιτιέ) Πωγωνίου», *Εθνολογία*, 4: 151-170.
- Αλεξάκης, Ε. Π. (1995β), «Το αλέτρι και το κοπάδι. Εναλλακτικές οικονομίες και οικογενειακές δομές στους Αρβανίτες της Αττικής και της Βοιωτίας», *Επετηρίς Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών*, 2(2): 1211-1241.
- Αλεξάκης, Ε. Π. (1998-1999), «Το σύμπλεγμα του αίματος. Πατρογραμμικές ομάδες και αντεκδίκηση στους Έλληνες Βλάχους του Κεφαλόβρυσου (Μετζιτιέ) Πωγωνίου», *Εθνολογία* 6-7: 137-192.
- Αλεξάκης, Ε. Π. (2000α), «Ο κύκλος ανάπτυξης της οικιακής ομάδας στην ορεινή κοινότητα της Καστινιανής Κόνιτσας», στο Νιτσιάκος, Β., Κασίμης, Χ. (επιμ.), *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής. Συγκρουσεις και μετασχηματισμοί*, Πλέθρον - Δήμος Κόνιτσας, σ. 119-147.
- Αλεξάκης, Ε. Π. (2000β), «Εθνοτικό μωσαϊκό και πολιτισμικές διεργασίες στη Βοιωτία. Ανθρωπολογική προσέγγιση», *Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Βοιωτικών Μελετών*, Σεπτέμβριος 2000 (υπό δημοσίευση).
- Αλεξάκης, Ε. Π. (2001α), «Προφορική ποίηση και ιστορική μνήμη στους Έλληνες Βλάχους του Κεφαλόβρυσου (Μετζιτιέ) Πωγωνίου», Εισήγηση στο *Συνέδριο εις μνήμην Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος με θέμα: «Λαογραφία και Ιστορία»*, Θεσσαλονίκη, Νοέμβριος 1998, Θεσσαλονίκη: Παρατηρήτης, σ. 139-151.
- Αλεξάκης, Ε. Π. (2001β), *Ταυτότητες και ετερότητες. Σύμβολα, συγγένεια, κοινότητα στην Ελλάδα-Βαλκάνια*, Αθήνα: Δωδώνη.
- Αλεξάκης, Ε. Π. (2001γ), «Εθνοτικές ομάδες, πόλεμος και ιστορική μνήμη στους Έλληνες Βλάχους του Κεφαλόβρυσου (Μετζιτιέ) Πωγωνίου», *Εθνολογία*, 9 (υπό δημοσίευση).
- Αρβαντινός, Π. (1905), *Μονογραφία περί Κουτσοβλάχων*, εν Αθήναις.
- Αρσενίου, Λ. (1972), *Τα τσελγκάτα*, Αθήνα.
- Βασιλειάδης, Λ. Μ. (1904), «Εκ του ποιμενικού βίου. Ήθη και έθιμα των Βλάχων του Μετζιτιέ», *Ηπειρωτικός Αστήρ. Ημερολόγιον Εικονογραφημένον*, εν Αθήναις, 1: 271-284.
- Blanks, D. R. (1995), «Transhumance in the Middle Ages. The Eastern Pyrenees», *The Journal of Peasant Studies*, 23: 64-87.
- Γάτσιος, Δ. Α. (2002), *Κτηνοτρόφων άνοδος και κάθοδος*, Ιωάννινα: Σύνδεσμος Συρρακιωτών Ιωαννίνων / Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων.
- Γούναρης, Β., Κουκούδης, Α. (1997), «Από την Πίνδο ως τη Ροδόπη: αναζητώντας τις εγκαταστάσεις και την ταυτότητα των Βλάχων», *Ιστορ*, 10: 91-137.

- Chang, C. (1993), «Pastoral Transhumance in the Southern Balkans as a Social Ideology: Ethnoarchaeological Research in Northern Greece», *American Anthropologist*, 95: 687-703.
- Digard, J. (1973), «Contraintes techniques de l'élevage sur l'organisation des sociétés de pasteurs nomades. Documents et perspectives de travail», στο αφιέρωμα «Etudes sur les sociétés de pasteurs nomades: 1) L'organisation technique et économique», *Les Cahiers du Centre d'Etudes et de Recherches Marxistes*, 109: 33-50.
- Glatzer, B., Casimir, M. J. (1983), «Herds and Households among Pashtun Pastoral Nomads: Limits of Growth», *Ethnology*, 22: 307-324.
- Halstead, P. (1996), «Μεσογειακή ορεινή οικονομία στην Πίνδο. Μετακινήσεις ανάμεσα στο παρόν και το παρελθόν», *Πρακτικά Α' Επιστημονικού Συμποσίου «Η επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και στο χρόνο»*, Κόνιτσα 12-13 Μαΐου 1995, Κόνιτσα: Πνευματικό Κέντρο Δήμου Κόνιτσας, σ. 63-73.
- Hammond, N. (1976), *Migrations and Invasions in Greece and Adjacent Areas*, New Jersey: Noyes Press.
- Καββαδίας, Γ. Β. (1991), *Σαρακατσάνοι. Μια ελληνική ποιμενική κοινωνία*, Αθήνα: Λούση Μπρατζιώτη (μτφρ. από τα γαλλικά Μαίρη Γ. Καββαδία).
- Κούρος, Ν. (1996), «Τα χειμαδιά των Βλάχων στο Κεφαλόβρυσο», *Παγωνακά Χρονικά*, 2: 149-159.
- Κουκούδης, Κ. Ι. (1999), *Οι μητροπόλεις και η διασπορά των Βλάχων*, Βιβλιοθήκη Βλάχικων Μελετών, Θεσσαλονίκη: Studio University Press.
- Λαμπριδής, Ι. (1888), *Ηπειρωτικά μελετήματα*, Αρ. 5: Μαλακασιακά, Μέρος Β': Μέτσοβον και Σεράκκον, εν Αθήναις.
- Νιτσιάκος, Β. Γ. (1986), «Η ημινομαδική κτηνοτροφική κοινότητα στην Ήπειρο: σχέσεις παραγωγής και κοινωνική συγκρότηση», *Πρακτικά Συνεδρίου Ιστορίας Ηπείρου: Κοινωνία-Οικονομία 15ος-20ός αι.*, Ιωάννινα 4-7 Σεπτεμβρίου 1985, σ. 277-288.
- Νιτσιάκος, Β. Γ. (1986-1987), «Η εξέλιξη της ημινομαδικής κτηνοτροφικής κοινότητας στα πλαίσια των εθνικών αγροτικών σχέσεων. Αναφορά στο παράδειγμα της Αετομηλίτσας», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 28: 261-284.
- Νιτσιάκος, Β. Γ. (1997), «Τσιφλίκι και τσελιγκάτο: Η συμπληρωματικότητα δύο κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών», στα *Λαογραφικά Ετερόκλιτα*, Αθήνα: Οδυσσέας, σ. 88-95.
- Rubel, P. C. (1969), «Herd Composition and Social Structure: On Building Models of Nomads Pastoral Society», *Man*, 4(2): 268-273.
- Strathern, A. (1966), «Despots and Directors in the New Guinea Highlands», *Man*, 1: 356-367.
- Trifunovski, J. (1963), «Geografske karakteristike srednjovekovnih Vlačkih katuna» («Γεωγραφικά χαρακτηριστικά της μεσαιωνικής βλάχικης κατοίκνας»), *Πρακτικά του Simpozijum o srednjovekovnom katunu*, Σαράγεβο 24-25 Νοεμβρίου 1961, σ. 19-39.
- Ψυχογιός, Δ. Κ., Παπατέρου, Γ. (1984), «Οι μετακινήσεις των νομάδων κτηνοτρόφων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 53: 3-23.
- Ψυχογιού, Ε. (2000), «Οι δρόμοι των νερών και των κοπαδιών: Οι τελευταίοι νομάδες κτηνοτρόφοι στη βορειοδυτική Πελοπόννησο», *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής. Συγκρότηση και μετασχηματισμοί*, Πλέθρον / Δήμος Κόνιτσας, σ. 163-183.